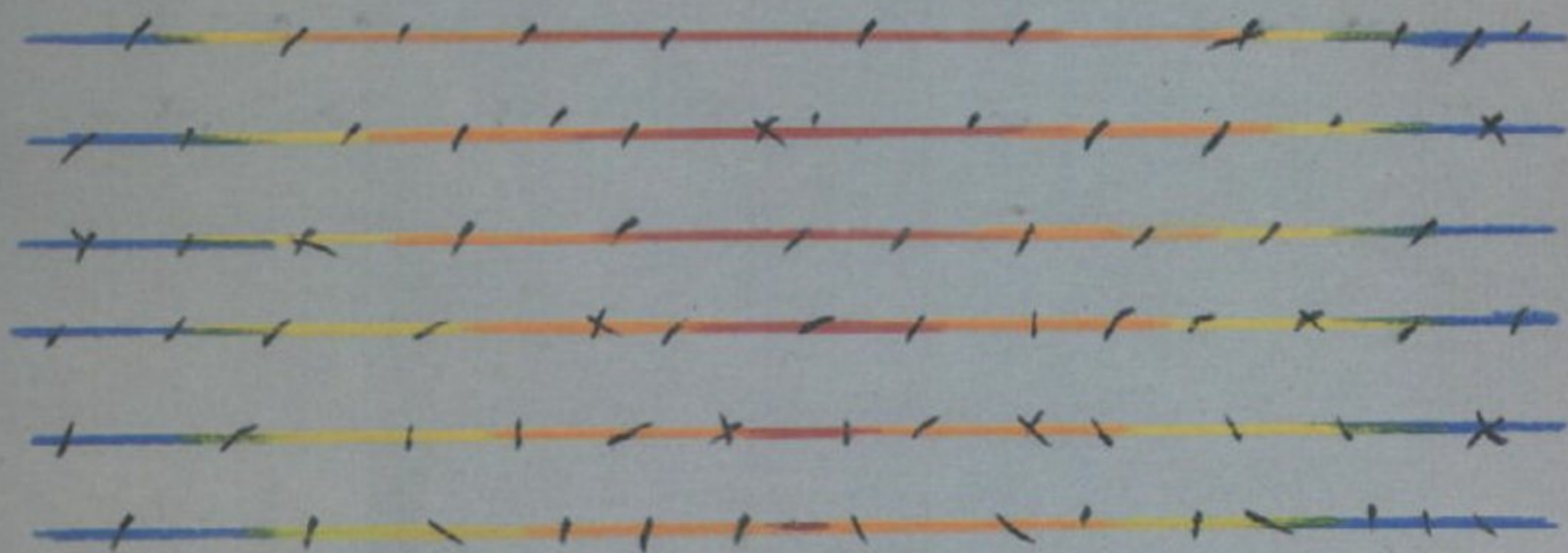

שלמה קלס

גבולות, מחתרת ובריחה

שלמה קלס * גבולות, מחתרת ובריחה

ש ל מ ה ק ל ס

גבולות, מחתרת ובריחה

פעילות ציונית-חלוצית בברית-המועצות

וקשרים עם היישוב בארץ

(1945—1941)

עריכה : לוי דרור

המכון ליהדות זמננו
האוניברסיטה העברית
בירושלים

מורשת, בית-עדות
ע"ש מרדכי אנילביץ'
וספרית פועלים

S h l o m o K l e s s

BORDERS, UNDERGROUND and FLIGHT

Zonist-Chalutzian activity in U.S.S.R. and the
connection of the "Yishuv" in Eretz-Israel with them
(1941—1945)

All rights reserved by Moreshet Publishing
8, Shaul Hamelech Blvd., Tel-Aviv, 61400
P.O.B. 40009, Tel. 435472
Printed in Israel, 1989

כל הזכויות שמורות ל"מורשת"
שד' שאול המלך 8, טל' 03-435472
ת.ד. 40009, ת"א 61400
נדפס בישראל, תשמ"ט-1989
סידור : דפוס ורד, תל-אביב
הדפסה : דפוס יחיעם, תל-אביב

ה ת ו כ ז

הקדמה — פרופ' מ. אלטשולר 9

פתח-דבר — ש.ק. 11

מבוא 16

פרק א': המחתרת הציונית בשלבה הראשון (יוני 1941 — אוגוסט 1942) 30

אפתעת הפלישה הנאצית והמנוסה מזרחה 30

היעד — אסיה התיכונה 36

שיחרורם של אזרחי פולין לשעבר מהמחנות 40

ראשית ההתארגנות והקשרים עם ארץ-ישראל 41

הפעילות בגבולות 57

קשרים עם נציגי ממשלת פולין 63

מאסרים 65

צבא-אגדרס דוחה יהודים 66

ההתארגנות מחדש ומאמצי היציאה 70

פרק ב': בין לגאליות לפעילות מחתרתית (ספטמבר 1942 — אפריל 1943) 78

המסע לקויבישב 78

כלפי פנים וכלפי חוץ 83

הקשרים עם ארץ-ישראל 87

בעיות המימון 89

שינויים בזירה הכללית 92

פרק ג': הלם מאסרי טאשקנט (אפריל 1943 — אפריל 1944) 96

השיחרור מבית-הסוהר והשלכותיו 96

חילופי המשמרות ואסון הרכבת 101

בצילו של הנ.ק.ו.ד. 106

מרכז חדש — בוכארה 111

הקשר עם ארץ-ישראל 115

פרק ד': היישוב בארץ והתארגנותו לעזרת הפליטים (1941—1945) 119

ה„מיפנה" וההיערכות החדשה בעקבותיו 119

קשרי חו"ל של הנהלת הסוכנות היהודית 123

ה„צינור הפולני" 129

133 „לשכת המודיעין“ כמכשיר-ביצוע

138 ההסתדרות וחלקה בעזרה

145 התנועות הקיבוציות

152 סדרי עדיפויות

פרק ה': טהראן הצומת לקשרים ולעזרה (1942—1945) 160

160 ההתארגנות עד אוגוסט 1942

163 הפליטים והחלוצים בטהראן

169 „המוסד לעלייה ב'“ ושליחיו

179 המשרד הארצישראלי והשליחים ב-1943/44

פרק ו': מיפעל החבילות (1942—1945) 185

185 נסיונות העזרה הראשונים

190 ההתארגנות סביב מישלוח-החבילות

196 בין הסוכנות היהודית לג'וינט

פרק ז': שינוי כיוון: חזרה לפולין (מאי 1944 — מאי 1945) 204

204 ההחלטה לשוב

214 הדי ה„תווה“ בארץ-ישראל ובטהראן

218 הקבוצות בוילנה וברובנה

224 המאסרים והמשפטים בצ'רנוביץ

230 שלוחות „ריכוז וילנה“ נפגשו שוב בלובלין

235 בלובלין — ראשית ינואר 1945

244 בשליחות — חזרה לברית-המועצות

פרק ח': סיכום 253

נספחות 260

הערות 271

מיבחר ביבליוגרפי 317

מפתח השמות והעניינים 329

קודש לזכר

אבי ר' חיים

בן אסתר ואברהם קלם

אמי ביילקה

בת רבקה ויצחק גלפנר

אחותי הקטנה מינה'לה

שנרצחו על-ידי הנאצים ועוזריהם

בעיר סארני בי"ד באלול תש"ב

ה ק ד מ ה

תולדותיה של הפעילות הציונית בברית-המועצות, שבה הציונות על כל זרמיה נחפסת כאידיאולוגיה עוינת ומסוכנת, הן רבות פנים ותהפוכות. ראשיתה היתה במידה רבה המשך לתנועה הציונית המפוארת של רוסיה שמלפני המהפכה. במשך הזמן התחולל בה מיפנה מציונות כללית לציונות סוציאליסטית ומציבור מבוגר עם הנהגה מבוססת לתנועות-נוער תוססות. ציונות זו שצמחה על קרקע ברית-המועצות דוכאה באכזריות וללא-רחם באמצע שנות השלושים.

עברו חמש שנים ולברית-המועצות סופחו בימי מלחמת-העולם השניה הארצות הבלטיות, מזרחה של פולין, בֶּסְרָבִיָּה וצפון בוקובינה. באותם אזורים פעלו מפלגות ותנועות-נוער ציוניות שצמחו בין שתי מלחמות-העולם על רקע החיים המגוונים. שם מצאו מיקלט זמני קבוצות נוער והכשרות חלוציות שנמלטו מחלקי פולין הכבושים בידי גרמניה הנאצית. אותן קבוצות התארגנו לפעילות מחתרתית ולא התפתו לאפשרויות החדשות שפתח לפני חבריהן המשטר הסובייטי. בחודשי הקיום המחתרתי בשטחים המסופחים התהדקו הקשרים בין חברי הקבוצות הציוניות והיו למישענת חשובה לפעילות המחתרתית בתוככי ברית-המועצות בימי המלחמה הסובייטית-הגרמנית.

עם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות (22 ביוני 1941) נמלטו המונים מזרחה ובתוכם גם חבורות קטנות של נוער חלוצי. אלה כן אלה פנו לדרום המדינה ובעוד הרוב הגדול נמשך לאזורים האסייניים בגלל אקלימם החם והתקווה למצוא מזון, הרי את החלוצים הינחה גם הסיכוי של חציית הגבול הסובייטי לעבר פרס ואפגניסטאן בדרך שתוליכם לארץ-ישראל. למעשה נכשלו מרבית הנסיונות להימלט מברית-המועצות ונסתבר שהמחתרת חייבת להתארגן לזמן ממושך בלי שיינטשו החיפושים המתמידים אחרי כל אפשרות של עלייה לארץ-ישראל.

הפעילות המחתרתית בברית-המועצות בימי המלחמה ובמיוחד במשטר הנוקשה והאכזר של סטאלין תבעה זהירות מירבית, תושייה ונכונות להסתכן. אין איפוא תימה שהקבוצות הציוניות הפעילות שמרו את סודן

רק בחוגן המצומצם, חוג החברים שעברו יחד דרך ארוכה ורחשו אמון מלא זה לזה. על-כן גם טבעי הדבר שהתיעוד-בכתב על הפעילות הזו הוא מועט ביותר ועיקרו התכתבות עם חברים וידידים בארץ-ישראל. המכתבים שהגיעו מארץ-ישראל היה בהם סעד רוחני חשוב לצעירים הציונים שבמכתביהם-הם ביטאו את משאת-נפשם ודיווחו על פעולותיהם.

בספר שלפנינו בוחן ד"ר שלמה קלס, תוך תיאור ההתרחשויות, את תולדותיה של המחתרת הציונית שהקימו החלוצים-הפליטים בברית-המועצות בימי המלחמה הסובייטית-הגרמנית. בתנאים הקיימים חייב היה המחבר לעשות מאמצים בלתי-נלאים כדי להרכיב מפיסות-המידע המפוזרות תמונה כוללת וממצה על אותם ארועים שכמעט לא היו ידועים עד-עתה. בין-השאר היה עליו להסתייע ביותר ממאתיים עדויות כדי להבהיר פרשיות סתומות ולהשקיף על ההתרחשויות מזווית-ראייה של משתתפים שונים. מלבד עבודת המחקר שעשה כהיסטוריון הסתמך ד"ר קלס גם על נסיונו האישי כאחד הפעילים באותן קבוצות ציוניות. במחקר מתמזגים איפוא באיזון עדין ושקול נסיונו של המחבר עם הדביקות בניתוח ההיסטורי הצרוף ויוצרים מסכת אחת.

בחיבור המוגש בזה לקורא נחשף דף כמעט בלתי מוכר בקורות התנו-עות החלוציות של יהדות פולין בתקופת השואה והוא הדף שנכתב במציאות המשטר הסובייטי ואין ספק שכל המבקשים להרחיב את ידיעותיהם בתחום האמור ימצאו בו עניין רב.

פרופ' מרדכי אלמשולר

פתח דבר

המחקר על היהודים בתקופת השואה הופנה כמעט אך-ורק לעבר קהילות ישראל שהיו בשלטון הכיבוש הנאצי ובחסותו, שהרי היתה השואה הארוע המרכזי ללא-אח-ודוגמה בתולדות האומה. אף-על-פי-כן מן הראוי שנסב את תשומת-לבנו לאותם מאות-אלפי פליטים יהודים שנתרכזו בעורפה הדרומי העמוק של ברית-המועצות לעת מלחמת-העולם השניה ומן הדין הוא שקורותיהם ייכללו כחלק אינטגרלי בחקר ההתנהגות והתגובות של היהודים באותה תקופה.

מאז חיסול „החלוץ“ בברית-המועצות בשלהי שנות העשרים לא נודע בה על פעילות ציונית ורק בספטמבר 1939, כאשר נפגשו יהודי אזורי פולין המסופחים עם אחיהם בברית-המועצות, נתברר כי הגחלת לא כבתה. יש מעריכים שאותה פגישה של יהודי רוסיה עם יהדות לאומית, ציונית בחלקה הגדול, היתה ראשיתו של תהליך ההתעוררות הלאומית בקרבם, תהליך שנמשך והתגבר בימי מלחמת-העולם השניה והגיע לבשילותו המרשימה בפרץ העלייה לארץ-ישראל בשנות השבעים ולאחריהן.

באזורים שסופחו ב-1939 התחולל מעבר חד וחד-משמעי של השכחת הציונות והעברית והמעבר לידיש, ובסופו-של-דבר לרוסית, במערכת-החינוך בשורה ראשונה. לא נודע על גילויי התנגדות או התארגנות כלשהי מצד גורמים לאומיים-ציוניים ניכרים או מצד מורים, עסקנים מפלגתיים מרכזיים ומקומיים, נגד ההטמעה התרבותית. לעומת זאת ידוע כי שתי תנועות-נוער חלוציות, „השומר הצעיר“ ו„דרור“, הקימו באזורים המסופחים של מערב-פולין אירגונים מחתרתיים שאליהם הצטרפו מאות חניכים בעשרות ערים ועיירות. אירגונים אלו אף הוציאו חומר הסברה והדרכה בדפוס. פרשיות אלה לא זכו אלא לפרסום מועט, פחות מזה נודע ברבים על הפעילות הציונית שנעשתה בברית-המועצות בימי מלחמת הסובייטים נגד הגרמנים הפולשים וכמעט לא ידוע דבר על העזרה שהושיט היישוב היהודי בארץ ליהודים-הפליטים שם.

מבחינה זו יש לראות את העבודה שלפנינו כראשית מחקר בתחום לא-נודע. נעשה בה נסיון לבחון את הפרובלמטיקה בחלק הציוני הפעיל של תפוצת הפליטים וכן את מאמצי העזרה החומרית והמוסרית שהושיט להם היישוב, לרבות הקשרים שנקשרו והנסיונות שנעשו להעלאתם. ביהודי אירופה המגואצת נוגע מחקר זה רק בסיומו, היינו בפרק-הזמן שלאחר גמר המלחמה, כאשר קבוצות פעילים מכל האזורים, הכבושים והבלתי-כבושים, נפגשו שוב בלובלין, בירתה הזמנית של פולין שנשתחררה והלכה.

ארבעה פרקים משבעה עניינם ההתרחשויות על אדמת ברית-המועצות ויתרם סוקרים את הפעילויות שהיו ביישוב בארץ. יצויין כי בחלקו עוסק החיבור גם בנושא שנחשב רגיש וחסוי והוא פעילותו של „המוסד לעלייה ב'“ („המוסד“) בקו ארץ-ישראל—טהראן, בדרך לברית-המועצות. מועלית בו גם פרשה בעלת חשיבות מרכזית שהיתה חסויה גם כן והיא הבריתה מברית-המועצות מערבה, לעבר פולין המשתחררת ותרומתה לראשית היוסדותה וצמיחתה של „הבריתה“ של שארית הפליטה מפולין.

בחיבור שלפנינו רונח לא-אחת השימוש במונח „מחתרת“ שהוא בעל פנים רבות ועלול להתפרש שלא לפי הכוונה. משותף לכל המחתרות, בין שהן קמות נגד השלטון ובין שהן עומדות על הזכות לפתח את רעיונותיהן בלי להתגרות ברשויות או במשטר החברתי, הוא ההתארגנות הבלתי-חוקית. הדברים שכאן אמורים בסוג המחתרות השני שמצא לעצמו מקום כתוצאה מפסילת הציונות כתנועה הלאומית של העם היהודי על-ידי השלטון הבולשביקי-הקומוניסטי מימי ראשיתו. איבה זו סתרה את האידיאולוגיה הקומוניסטית הרשמית על פריחת התרבויות הלאומיות במשטר הסוציאליסטי. מקיוון שלא הכירו ביהודים כאומה התייחסו בשלילה לציונות שנכללה בקטגוריה של „אויבי העם“. „על-פי התפיסה הסובייטית נתפס כל אירגון פוליטי שאינו מזדהה עם עיקרון הדיקטטורה של הפרולטאריון ככוח אנטי-מהפכני שיש להילחם בו.“ „על-פי החוק“ דינם של ציונים היה רדיפות, מאסרים והגליה ועל-אחת כמה-וכמה בתנאי המלחמה כאשר עבירות קלות סווגו כחבלות במאמץ המלחמתי.

במונח „מחתרת ציונית“ אין איפוא הכוונה להתארגנות למלחמה במשטר, אלא למיבנה אירגוני חשאי בתאים זעירים, מפוזרים במקומות שונים ולהם מזכירות מרכזית, קופה מרכזית ומגביות, מדור לתעודות מזוייפות. הפעילות של האירגון המחתרתי הזה התבטאה בטיפוח הרוח העברית והווי-חיים חלוצי, התארגנויות לחציית הגבול בדרך לארץ-ישראל, מגעים עם שגרירות פולין ומטכ"ל צבא אנדרס וקשירת קשר עם מוסדות ציוניים ויהודיים בארץ ובעולם וכו'. המסגרת הקיפה מאות חברים, קשורים ביניהם בקשר של משמעת פנימית מרצון ומשתיתים את קיומם על עזרה הדדית מירבית. הם היו קרבנות לרדיפות ומאסרים ולא נשברו

ואפילו לא טיפחו עוינות למשטר הסובייטי. עבירה על חוקי המדינה מהסוג הזה לא היתה נסבלת גם בשום מדינה ממדינות המערב.²

יש להבדיל את המחנה החלוצי המאורגן מרבים וכן טובים, ציונים וחברי תנועות-נוער בעבר, שגם הם הגיעו עם זרם הפליטים למרחבי ברית-המועצות ומסיבות שונות שקעו בכעין תרדמת-חורף עמוקה למשך כל שנות-גלותם שם עד יעבור זעם, עד שבאה הרפאטריאציה של הפליטים אזורי-פולין ב-1946. רק אז הם חזרו אל מקורם ופעילותם שמהם נותקו ב-1939. הדיון שלנו אינו מתמקד אלא באלה שהתארגנו ופעלו ללא-הפסק.

המקורות שעליהם הושתת המחקר הם חומר ארכיוני בעיקרו שבחלקו לא נבדק עדיין ומכל-שגן לא פורסם. לפני עיני היה ספרו המקיף „הבריחה” של פרופסור יהודה באואר. כאשר עבודת המחקר שלפנינו היתה קרובה לסיומה ראו אור שתי עבודות-מחקר שהעניינים הנדונים בהן משיקים לנושא בו דן החיבור שלנו ואלה הם עבודת הדוקטור של י. ליטבק „פליטים יהודים מפולין בברית-המועצות 1939—1946” (האוניברסיטה העברית) הדן בעיקרו במעמד המשפטי-החוקי של פליטי פולין בברית-המועצות ועבודת הדוקטור של דינה פורת „חלקה של הנהלת הסוכנות בירושלים במאמצים להצלת יהודי אירופה בשנים 1942—1945” (אוניברסיטת תל-אביב) שעניינו מאמצי העזרה וההצלה דרך קושטא. המחקר שלפנינו סוקר את דרכי הקשר והעזרה של היישוב לפליטים היהודים בברית-המועצות שפולסו מטהראן בעיקר.

המחבר נעזר במחקרים כלליים, ספרי-זכרונות, קובצי „יזכור”, כתבי-עת ועיתונים. סוגיית המקורות נתגלתה כבעייתית בכמה מן התחומים: א. עד היום אין בידינו לברר אמיתותן של עובדות הנוגעות לנושא דיונו בארכיונים סובייטיים הסגורים לפנינו. ב. אמינותו של התיעוד בעל-פה. לצורך המחקר ביצענו פרוייקט מיוחד (מס' 170) במסגרת „המכון ליהדות זמננו” (המדור לתיעוד בעל-פה) באוניברסיטה העברית וגבינו 46 עדויות וכן נעזרנו בעדויות של פרוייקטים קודמים. בהסתמכות על העדויות שבעל-פה המובאות בחיבור הקפדנו שהעובדות יאוששו לפחות על-ידי שני מרואיינים.

לעזר רב היו הרמזים הברורים שבהתכתבויות בדואר בעת ההתרחשויות וכן הדו"חות מפייהם של הבאים מברית-המועצות לטהראן שנרשמו בסמוך לבואם והן נשתמרו בארכיוני המוסדות ומרכזי התנועות בארץ-ישראל.

ממאות העדויות שעברו תחת ידינו אפשר היה להתרשם שיש לא-מעט אידיאליזציה של ארועי העבר ונמצאו גם סיפורים ש„תפחו” עם הזמן הודות ל„זכרון פורה”. פה-ושם היה צורך לחשוף גרעיני עובדות מקליפות שדבקו בהם ואף „לפצח” „ראשומונים” זעירים באמצעות שיחות משלימות, כאשר התברר ששני סיפורים ויותר על אותו ארוע סתרו זה את זה.

רבים מן העדים חיים עדיין עימנו וקיימת רגישות מוצדקת לגבי הזכרת שמות. סורקיס מאנשי הבריגדה ומראשי „המרכז לגולה” ו„הבריחה” באירופה העיר בעיין זה: „יש לי יראת-כבוד בפני מאות האנשים שפעלו בחירוף-נפש יום-ולילה למען ההצלה הזאת... אני חושש לעשות זאת (הכוונה להעלאת זכרונות על הכתב. — ש.ק.) משום שאני אראה חבר שאני יודע שהוא סיכן את חייו למען ההצלה ומשום-מה לא הזכרתי אותו. יהיה זה דבר קשה בעיני, שכן כאשר כותבים יש להזכיר את כל האנשים הנוגעים בדבר וזה עסק לא פשוט”.³ אכן, מחקר אינו ספר זכרונות. בדפים הבאים נעשה נסיון לתאר את הפעילות במלוא-היקפה וההתייחסות לדמויות הפועלות היתה בהתאם לחומר שעמד לרשות החוקר.

הספר המוגש בזה לקורא עובד מחדש על בסיס עבודת-דוקטור שהוגשה לסנאט האוניברסיטה העברית בירושלים ובנובמבר 1985 אושרה על-ידו. בהכנה לדפוס הוכנסו בה קיצורים לא-מעטים. לאלה שיגלו עניין בנושאים השונים לפרטיהם מומלץ בזה לעיין בחיבור במקורו שעותקים ממנו, לרבות האפראט המדעי, נמצאים בספריות אוניברסיטאיות ובארכיונים מרכזיים. סימוני המיספרים שבגופי הפרקים, המוליכים אל ההערות שבסוף הספר, מיועדים לאלה שמעוניינים לעיין במקורות. בדרך-כלל אפשר להתעלם מהם בעת הקריאה השוטפת.

ש ל מ י ת ו ד ה —

לכל מורי המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית ירושלים, ובמיוחד לפרופסור מרדכי אלטשולר שליווה אותי כמדריך לאורך כל עבודתי והקדיש שעות מרובות לקריאת הפרקים ולשיחות-הבהרה איתי ועשה כל זאת ברצון טוב, בסבלנות ובמחווה של עידוד להמשך עבודתי עד להבאתה לגמר;

לפרופסור יונתן פרנקל מהאוניברסיטה העברית בירושלים ולפרופסור שמעון רדליך מאוניברסיטת הנגב בבאר-שבע שכחברי צוות-השופטים (יחד עם פרופ' מ. אלטשולר) אישרו את חיבורי כראוי לקבלת תואר דוקטור;

לפרופסור יהודה באואר שליווה אותי כל תקופת לימודי בעזרה, בהדרכה ובעצה טובה.

לכל המרואיינים שלא בקלות עשו את המאמץ של שיבה עשרות שנים לאחר ונבירה בנבכי עברם האישי;

לארכיונים הבאים:

ארכיון „מורשת” בגבעת-חביבה ולשמואל פרנקל ויהושוע ביכלר;

ארכיון השומר הצעיר בגבעת-חביבה ולפנינה דורון ולמרים יחיאלי;

ארכיון גורדוניה ולמנהלו ליונק אבנון;

ארכיון יד-טבנקין ולמנהלו נפתלי צחר;

ארכיון יד-טבנקין באפעל ולאורי כוכבי, משה צמח וישראל קופיט;

ארכיון „משואה” בתל-יצחק ולמנהלו נפתלי צחר;

ארכיון לוחמי-הגיטאות וליודקה הלמן ואליהו שטרן;
 ארכיון תולדות ה"הגנה" ולמנהלו חיים זמיר;
 גנזך המדינה, ירושלים;
 גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים;
 ארכיון היכל שלמה, ירושלים;
 ארכיון ההסתדרות, תל-אביב;
 ארכיון העבודה, תל-אביב;
 ארכיון יידישער ארבעטער קאמיטעט (I.L.C.), ניו-יורק;
 ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים;
 ארכיון יד ושם, ירושלים;
 ארכיון מפלגת העבודה, בית-ברל;
 ארכיון ה"בונד", ניו-יורק;
 ארכיון הג'וינט, ניו-יורק.

לחברי ב"מורשת, בית-עדות על-שם מרדכי אנילביץ' ובמיוחד לרוזיקה
 קורצ'אק-מרלא ז"ל שלצערי העמוק הלכה לעולמה בטרם-עת וליהודה טובין
 יבל"א — שניהם עודדו אותי בין במהלך שנות-לימודי ובין בתהליך השלמתו של
 חיבור זה;

לאברהם ורד, איש-הדפוס ששקד על הביצוע הטוב והצורה הנאה של הספר;
 ללוי דרור שהשקיע בעריכה מדיעותיו הנרחבות ומנסיונו הרב ובסבלנות
 רבה, בלי להתחשב במאמץ ובזמן, עשה לעיצובו הסופי של החיבור מבחינת תוכנו
 ומיבנהו;

לביתי-קיבוצי ניר-דוד (תל-עמל) שאיפשר לי להמשיך בלימודים ויצר תנאים
 נוחים לשם התמסרות מלאה לעבודת המחקר;

ולאחרונה אחרונה חביבה, רעייתי היקרה חייקה שלבי רוחש לה תודה,
 שבשותפות-גורל מנעורים עשינו יחד דרך ארוכה בגבולות ובתחנות-בדרך במשך
 כל שנות המלחמה עד שהגענו לארץ-ישראל ובנינו בניר-דוד בית ומשפחה.

תודתי הלבבית לאישים ולמוסדות שנענו ברצון לפנייתי והושיטו לי סיוע
 במימון הוצאות המחקר והספר:

המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית;
 הפרויקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור ליד
 המכון לחקר הציונות שבאוניברסיטת תל-אביב;

קרן יעקב וקלרה עגיט לספרות השואה וההתנגדות היהודית, באמצעות קרן
 הסיוע של ההסתדרות, טורונטו, קנדה;

הפדרציה העולמית של יהודי פולין, הקרן להנצחה;
 "חבצלת", מוסדות תרבות וחינוך של השומר הצעיר.

ש.ק.

מבוא

המחקר שלפנינו משתרע על שתי זירות-קיום יהודיות שתצורותיהן החברתיות וריקען המדיני נבדלו זה מזה מיסודם והן גולת מזרח-אירופה והיישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות מלחמת-העולם השניה. ה-22 ביוני 1941, יום פלישת גרמניה הנאצית לברית-המועצות היווה תמרור-דרך מכריע בתולדות יהודי מזרח-אירופה. מכאן ואילך התקדמה הכחדתם המכוונת של קהילות היהודים עד סופן המר. מיעוט זעיר בלבד שבו דן חיבורנו שם פגיו מזרחה, בשיירות הפליטים אל העורף הרחוק של ברית-המועצות. בכל אותה תקופה לא היו תמורות מיוחדות בפעולת המוסדות היישוביים בארץ-ישראל ורק משלהי דצמבר 1942 ואילך החלו להתחולל שינויים אירגוניים בהרכביהם וביעדי פעולותיהם.

א. ככל שהדבר יראה מוזר, הרי עם הפלישה של צבאות הנאצים לברית-המועצות היישוב בארץ כאילו נשם לרווחה. הדו"חות מהחזיתות סיפרו על מאבקי-דמים שלא היו כמותם, בעיקר במרחבים שבין הים הבלטי והים השחור. כל אותם אזורים היו מיושבים באוכלוסיה יהודית צפופה שעל גורלה לא הסתננו שום ידיעות. הרגשת ההקלה שנשתררה ביישוב נבעה מעצם העובדה שכוחות-המחץ של האויב התפצלו כתוצאה מפתיחת החזית החדשה.⁴

באזור הים התיכון התחוללו קרבות מאז 1940. האיטלקים, בעלי-בריתם של הגרמנים, נחלו תבוסה בצפון-אפריקה, אך הגרמנים פָּרְשׁוּ את שלטונם על בול-גריה, הונגריה ורומניה ודיכאו את ההתקוממות ביוגוסלאביה (6 באפריל 1941) וצבאותיהם נעו דרומה לעבר יוון. הבריטים נאלצו לסגת מיוון לאחר תבוסתם בכרתים (20 במאי 1941) ונפילתם בשבי של שש רבבות לוחמים, ביניהם כ-1,500 מתנדבים יהודים מארץ-ישראל. מאורעות אלה רק הגבירו את חרדתו של היישוב נוכח דהירתו של חיל-המישלוח של רומל מזרחה, לאורך החוף הצפון-אפריקני והגעתו לגבולה המערבי של מצריים (11 באפריל 1941).⁵ אירופה כולה היתה רמוסה תחת המגף הנאצי וברית-המועצות הקיזה דם רב במאמציה לעצור את

חדירת האוייב העמוקה לשטחיה. בתנאים אלה האפשרות של הפלישה לארץ-ישראל והכיתור של המזרח התיכון כולו נראו כממשות קרבה-ובאה.

העולם הערבי רובו ככולו לא שמר אמונים למטיביו הבריטיים. ב-2 באפריל 1941 פרץ מרד ראשיד עלי בעיראק שדוכא (30 במאי 1941) על-ידי גייסות אנגליים מהודו. סוריה נכבשה ב-8 באפריל על-ידי שלטונות וישי הצרפתים. מבחינת שלום היישוב היהודי בארץ-ישראל אמנם חלפה לפי שעה הסכנה מצפון אבל חששות מבית, מצד ערביי הארץ, בעידוד הישגיו של רומל במידבר המערבי, נשארו בעינם.⁶

במידבר המערבי נעה נדנדת הקרבות לכאן ולכאן: מיתקפה גרמנית אחת נהדפה ומיתקפה שניה, מינואר עד יולי 1942, הביאה את גייסותיו של רומל לאל-עלמיין שעל אדמת מצריים. בברית-המועצות השתוללו קרבות מרים בסטא-לינגראד. להרעת המצב תרמה גם כניסתה של יפן למלחמה לצד גרמניה. רק באוקטובר-נובמבר 1942 הוסגר-אחור צבאותיו של רומל על-ידי צבאות בעלות-הברית וצפון-אפריקה טוהרה מהאוייב. מכאן-ואילך הוסר האיום הישיר מעל ארץ-ישראל שנהפכה לחלק מהמרחב העורפי במהלכים הצבאיים הגלובאליים, אך בשביל היישוב היהודי והתנועה הציונית היא היתה ונשארה החזית כולה.⁷

במשך כל אותה תקופה של איום חיצוני היה היישוב היהודי עסוק עם עצמו בשני תחומים עיקריים: התכוננות לעמידה על נפשו והתנדבות לחילות הצבא הבריטי שמוסדות היישוב עודדו בכל המרץ.

בפרוץ מלחמת-העולם השניה מנה היישוב היהודי בארץ-ישראל כ-475,000 נפש, 34% מכלל האוכלוסיה. רובו הגדול היה מאורגן ב„כנסת-ישראל“ ובראשה אסיפת-הנבחרים שבחרה מתוכה את הוועד הלאומי כמוסד מבצע בן 14 חברים. בראשו עמד יצחק בן-צבי. היתה זאת התארגנות-מרצון, בנויה על עקרונות דמוקרטיים אך ללא כל מנגנון אכיפה.⁸ המוסד הייצוגי, הדומיננטי יותר בחיים הפוליטיים של היישוב, היה הסוכנות היהודית. עד לייסוד מדינת ישראל היתה זאת נציגותו המופרת של העם היהודי כלפי ממשלת המאנדאט ובכל ענייני החוץ של ארץ-ישראל. בראשו עמדו דוד בן-גוריון ואישיהן הבולטים של המפלגות הפוליטיות בהתאם ליחסי-הכוחות בקונגרס הציוני שנתכנס לאחרונה באוגוסט 1939 בג'נבה שבשווייץ.⁹

ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל בראשות מזכירה דוד רמז איגדה בתוכה את רובו של ציבור הפועלים בארץ ומיזגה בפעילותה, בצד המאבק המקצועי, את מערכות היישוב על העלייה, ההתיישבות וההגנה. ככוח המרכזי הגדול והמאורגן ביותר ביישוב היא מילאה תפקידים לאומיים ומעמדיים ראשונים-במעלה.¹⁰ „גוש ארץ-ישראל העובדת“, ומפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י) בראשו כמפלגת-רוב דומיננטית, היה הכוח הפוליטי ההגמוני ששלט

באמצעות נציגיו הנבחרים בכל מערכות היישוב, החל בגופיו הייצוגיים וגמור בפעילות החסויה כמו אירגון עלייה ב' והגנה. קשריה הדוקים עם התנועות החלוציות בארצות הגולה היו הדוקים ביותר.¹¹ במחשבה ובמעשה הפוליטיים ששלטו ביישוב נקבעו אז דברים על-פי מגעים והסכמים בין המפלגות ואלה בחרו את נציגיהן למוסדות על-פי חשיבותם. נוהג שכיח היה לאיש מוסדות אלה-ואחרים על-ידי אותם מנהיגים עצמם והדבר גרם להידברויות ולתיאומים מוקדמים בפורומים מצומצמים שתוכנם היה מועבר באמצעות הנציגים ל"הכרעה" במוסדות.¹²

היחסים עם ממשלת המאנדאט היו מתוחים. הכרזתו של בן-גוריון, שהיישוב והתנועה הציונית יילחמו בנאצים כאילו לא היה, "הספר הלבן" וייאבקו בגזירות "הספר הלבן" כאילו לא היתה מלחמה, היתה מעין תשובה למדיניותה של בריטניה שבימי הקרבות המרים ביותר בחזיתות המלחמה לא הרפתה מלחצה על היישוב והקפידה בדבקות על הגפת שערי הארץ לעלייה ואיסור מכירת קרקעות ליהודים ברוב אזוריה.¹³ היד המושטת של היישוב בהתגייסות למלחמה לא נעמה לשל-טונות ו, בהדפה כמעט בגסות "אם מתוך התרפסות לפני השליטים הערביים ואם מחשש שהתנדבות זו תגביר את כוחו הצבאי של היישוב ואולי גם משום המחוייבות הפוליטיות האפשריות כלפי היהודים שעלולות היו לסבך אותם לאחר המלחמה."¹⁴ שלא כמו במלחמת-העולם הראשונה כוח-המיקוח של הצד היהודי היה גזור ומוגבל מלכתחילה והברירה האחת והיחידה שנשארה בידיו היתה להתייצב בצד בעלות-הברית.

באין חובת גיוס פורמאלית היתה התנדבותם של צעירי היישוב נתונה לעליות ומורדות והגיעה לשיאים בימים של סכנה מוחשית מתקרבת במאי 1941 כאשר נפלה יוון וקרבות השתוללו בכרתים ואחר-כך בקיץ 1942 כאשר הגרמנים עמדו באל-עלמין על אדמת מצריים. בכל שלבי ההתנדבות לא פסק הוויכוח הפנימי על "העדיפויות" — האם להתגייס ליחידות המוצבות בארץ או גם לחילות-המישלוח השונים ובכך להרחיק את כוחו הלוחם של היישוב בעוד הסכנות עדיין מול פניו. לאמיתו של דבר ההכרעה בדבר הוצאת היחידות המתנדבות אל-מחוץ לגבולות הארץ ממילא לא היתה בידי מוסדות היישוב.¹⁵ היחסים המתוחים עם השלטונות המאנדאטוריים לא מנעו שיתוף-פעולה, לפעמים גם הדוק למדי, עם אגפים מסויימים של השלטון הצבאי הבריטי כמו זה שפונה בשם "השיתוף החשאי" עם אי-אלה גופים של שירות המודיעין. בין השאר עובדה בימי אל-עלמין תכנית "המובלעת על הכרמל" לעמידת-נואשים של היישוב מול האויב הפולש, בעוד חוגים מצומצמים מסויימים דנו בהתפנות מהארץ.¹⁶ סביב "ימי החרדות" האלה ו, תכניות הצפון והכרמל" נוצרו ביישוב אגדות שונות.¹⁷

ההשגות על תוצאות המלחמה לגבי היהודים לא חרגו מהנסיון שנלמד במלחמת-העולם הראשונה, איש לא חזה את האפשרות של השמדת-עם. דובר על

קרבות רבים, רעב, מחלות ומגיפות בקרב מיליוני היהודים שישרדו ויהיו זקוקים לסיוע דחוף ולארצות מיקלט.¹⁸

המאורעות נעו בשני מסלולים ללא קשר ותלות ביניהם: היישוב לחם את מלחמתו נגד גזירות „הספר הלבן” ושיווע לעליית-הצלה זעירה-מזעיר של יהודים נרדפים באירופה ולפחות פליטים מפולין שבברית-המועצות בלי שהירפה ממאמצי-ההתנדבות; באירופה שלאחר פלישת הנאצים לברית-המועצות החלה לפעול בכל הכוח התכנית השטנית הנאצית של רצח העם היהודי.

ב. התארגנות החלוצים-הפליטים בשטחי העורף של ברית-המועצות בימי מלחמת גרמניה-ברית-המועצות שורשיה נעוצים בשנים 1939—1941, בבריתה ההמונית מזרחה מפולין המובסת והמתפוררת שהפכה במשך שבועות מועטים מאות-אלפי בני-אדם לפליטים ועקורים.¹⁹ בתוך המון-אדם זה היו כמה אלפים מבין חברי פלוגות ההכשרה החלוציות שהיו מאוגדים בהסתדרות „החלוץ” ופרושים על-פני עריה ועיירותיה של פולין.²⁰ אלה היו צעירים וצעירות בשנות העשרים הראשונות, חניכי תנועות-נוער שמשאת-נפשם היחידה היתה העלייה לארץ-ישראל. בימי ההתכוננות המעטים שבטרם מלחמה עוד הספיקו ההנהגות של התנועות להרכיב, לנוכח האווירה של ערב-מלחמה, הנהגות חלופיות („הנהגות ב'”), מורכבות בעיקר מחברות למקרה שהגברים כולם יגויסו למלחמה.²¹ השליחים מארץ-ישראל וכן רבים מראשי התנועות המקומיים מצאו את עצמם באוגוסט 1939, ערב המאורעות ההיסטוריים המכריעים, בג'נבה, בקונגרס הציוני ה-כ"א.

באווירת ערב המלחמה שהביאה לסיומו החפז של הקונגרס מיהרו כולם לחזור למקומות פעילותם וגם הגיעו לפולין בעוד-מועד. השליחים מארץ-ישראל עמדו בפני דילמה קשה להישאר או לחזור בחיפזון לארץ-ישראל. שליחי הקיבוץ המאוחד בפגישתם בווארשה החליטו לחזור, לא-לאחרונה בלחצם של הפעילים המקומיים. החלטתם זו הועברה לשליחי התנועות האחרות, אך הסתבר שגם אלה ביוזמתם עשו כמוהם וכולם נפגשו בהוסיאטין על הגבול הרומני ולאחר ציפייה ממושכת הגיעו לארץ. פולין נשארה ללא שליחים.²²

לבוגרי התנועות ובמיוחד לאנשי ההכשרות ניתנה בעוד מועד ההוראה לנוע מזרחה. הם נבלעו בהמון הפליטים שמילאו בבהלה את הדרכים וחלקו עימם את גורלם בסבלות הדרך וברעב. בהבדל מהמון הפליטים האחרים, מעשיהם היו מאורגנים על יסודות של עזרה הדדית ככל שהדבר ניתן. הם התחלקו לחוליות קטנות בהרכבים מתאימים של בחורים ובחורות, חזקים וחלשים, וקבעו-מראש צומתי-פגישה.²³ הם התקבצו מחדש בפלוגות ההכשרה שהיו קיימות במזרח פולין ונתקבלו בהן בזרועות פתוחות לא כפליטים אלא כשותפים וכאחים. כך הפכו קיבוצי ההכשרה, כמו למשל, ברובנה ובקובל למרכזים תנועתיים שבנוסף להחלפת-

הכוח שאיפשרו לבאים זימנו שעת-כושר להתוויית תכניות לקראת הצעדים הבאים.

בינתיים בא מהפך מפתיע במערכי המלחמה. ב-17 בספטמבר נכנס הצבא האדום למזרח פולין כדי „לשחרר“ את מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה מעולם של „הפאנים הפולניים“ וקו הגבול בין ברית-המועצות וגרמניה התייצב על „קו קרזון“ בשינויים קלים לטובת הסובייטים.

קבלת-הפנים הגלהבת לצבא האדום מצד הציבוריות היהודית גיווגה במידה מכרעת מהסיפורים והעדויות של פליטים על מעשי-הזוועה של הנאצים בשטחים שכבשו מיום בואם הראשון. הקהל היהודי הרחב נשם לרווחה בתחושה של הצלה, מה-גם שקורא דרור לרגשי הבוז והנקם כלפי השליטים הפולנים האנטישמיים מאתמול.

השלטון הסובייטי התבסס במהירות ואלפים מבין היהודים באזורים המסופחים החדשים השתלבו במוסדותיו. צעירים לאלפיהם מילאו את אולפני-הלימוד והאו-גיברסיטות שנפתחו לרווחה. סימנים ראשונים של יד-חזקה כלפי סוגי אוכלוסיה „מסויימים“, וביניהם גם יהודים, שהתבטאו בחיפושם ובמאסרים, לא היה בהם עדיין כדי להעיב על הרגשת הרווחה הכללית. הרגשה זו חוזקה על-ידי השינוי המהפכני ב„משולש-היחסים“ בין הגורמים האתניים שבשטח — הפולנים והאוק-ראינים (או הביילורוסים באזורי יישובם) — ששנאו אלה את אלה והיו מאוחדים בשינאתם ליהודים ולסובייטים. השלטון הסובייטי הבהיר הבהר-היטב ששום גילויים של אנטישמיות לא ייסבלו בתחומו. רק מאוחר יותר התברר שיש „אבחנה דקה“ בין ההצהרות הרשמיות לבין ההתנהגות במציאות וכי גם השליטים החדשים אינם נקיים מנגע האנטישמיות.²⁴

בתנאים החדשים, כאשר החלוצים-הפליטים התמוזגו עם חלוצי ההכשרות המקומיות והיו למחנה אלפים מאוחד היה צורך למצוא פתרונות לבעיות שנתעוררו ואחת מהן היתה: מקיוון שסיכויי העלייה רחקו מאוד האם לא יהיה מן ההגיון שילידי „האזורים המערביים“, היינו המסופחים לברית-המועצות, יטשו את ריכוזי ההכשרה ויחזרו אל בתי הוריהם. ההתלבטות בשאלת השיבה לבית-ההורים נהפכה לאבן-בוחר אישית של הנאמנות התנועתית, לפי שהמחנה בכללו הכריע שלא להתפור ולשמור על מסגרות החיים הקיבוציות ולעמוד-הכן ובמלוכד מול האתגרים שזימן המשטר החדש. כך קרה שקיבוץ ההכשרה „במינהרה“ של „השומר הצעיר“ ברובנה ופלוגת ההכשרה של „דרור“ בקובל וכן ריכוז „הנוער הציוני“ בפינסק ו„גורדוניה“ בלוצק נהפכו למרכזים של תנועותיהם. ראשי-הפעילים שהיו שותפים לדרך-הנדודים אך שמותיהם היו ידועים כפעילים ציוניים, היו נאלצים להצטנע באורחי ההתנהגות שלהם ולא לבלוט בצעדי ההתארגנות-מחדש של מחנותיהם התנועתיים.

גופי ההכשרה התנועתיים חייבים היו להחליט לאן פניהם. נציגי השלטון החדש בלוויית קומוניסטים יהודים מקומיים היו מגיעים אליהם לשיחות במגמה להעבירם על דעתם הציונית בדרכי-נועם נוכח העובדה שממילא צינורות העלייה נסתתמו והמשטר החדש פותח אופקים חדשים. בוויכוחים הפנימיים נשאלה השאלה אם להמשיך בתור קיבוץ או שעם כניסת הצבא האדום נחסמו בפניהם כל הדרכים. אפשר היה עדיין להשתעשע בתקווה שהסובייטים יתרשמו מהיקפיה ההמוניים של התנועה החלוצית ולא בקלות יחליטו לפזרה. ואפילו יָעֶזוּ — „אל תהיה זאת מיתת-נשיקה". אלה היו עיקרי הדברים בשיחת החברים בקיבוץ „במינהרה" ברובנה (ב-20 בספטמבר).²⁵ דברים דומים בתוכנם נאמרו בקיבוצים האחרים. נוכח דרכי-הנועם של הרשויות בשלבי שלטון הראשונים והעובדה ש„המנהיגים הציוניים לא הלכו למאסר ולגלות על עוון ציונותם ועבריותם" ומצד שני האמונה ש„יהודי פולין וליטא לא ימחקו כל-כך מהר את זכר ארץ-ישראל מלבם", נוצרה קרקע לאשליות. אחת מהן היתה שיש להעמיד את המשטר בפני עובדות מוצקות. אך דא עקא, „הציונות כתנועה מאורגנת לא החליטה דבר וההפגנה הציונית היחידה מצאה את ביטויה בקיומם של קיבוצי ההכשרה".²⁶

ההתלהבות מהמשטר החדש אשר „הביא עימו שלום ויחס הוגן לכל אדם" היתה מלכתחילה מסוייגת. הדעת לא היתה נתונה להיחלצות לעזרת המשטר החדש כפי שהטיפו הקומוניסטים במאמציהם להעביר לצידם את הפוטנציאל הגלום בתנועה החלוצית. כל תשומת-הלב היתה נתונה לשאלה אחרת: „כיצד להתארגן כתנועה חלוצית שמטרתה אחת וחד-משמעית — להעלות את כל החברים ארצה ובכל הדרכים... בעולם יכולים להתרחש מאורעות שונים; אנחנו, ההתמודדות שלנו תוכרע על אדמת ארץ-ישראל, אנו צריכים להגיע לארץ-ישראל ויהי מה!"²⁷

תרגומה של גישה עקרונית זו למעשים צמח מלמטה. שני חברי „במינהרה" פנו לאדם רנד חבר ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר" בהצעה „לנצל את האנדרלמוסיה בגבולות החדשים... ולצאת לכיוון רומניה... דבר זה קרה בשבוע הראשון לכניסת הסובייטים".²⁸ אופייני הדבר שלא היתה זאת מחשבת-יחיד ואפילו לא אמצאה של אנשי תנועה אחת, שכן גם בקובל דנו פעילי „דרור" באותו רעיון. כשהגיעו אלה לרובנה הוסכם על מיבצע משותף ועשרת הראשונים, חמישה מכל תנועה, יצאו לתור את דרכי-המעבר לרומניה. הם הגיעו לקולומֶיָה ומשם שלחו זוגות-זוגות לקוטי, הורודנקה, סניאטין וזאלשצ'יקי וכן לגבול ההונגרי. הזוג הראשון, שמואל ברודר מ„דרור" וישראל רידלניק מ„השומר הצעיר", נתפס בקוטי בידי משמרות הגבול הסובייטיים. לאחר זאת הצליחו להעביר קבוצות חלוצים אחדות דרך נקודת-הגבול הורודנקה. אלה בחלקם הגיעו לרומניה ובחלקם נאסרו והוגלו לסיביר. לגבי אותם עשרות הנעצרים התחיל פרק חדש, ספוג סבל וגבורה. אחדים מהם ניספו שם והאחרים שוחררו מהמתנות באוגוסט 1941 עם החנינה שניתנה לאסירים הפולנים בברית-המועצות.²⁹

ביסודו של דבר התברר שבגבול הרומני יוכל להסתנן קילוח דק של חלוצים בלבד. המישלחת חזרה צפונה לדווח על המצב. חשיבותו של המיבצע לגבי התנועה החלוצית היתה בהפגנת אי-השלמה עם ההסגר, בקביעת עובדת קיומה של התארגנות ליציאה ובדגש שהושם לא על מיפלט של יחידים אלא על פילוס דרך לרבים במסגרות מבוקרות.

בינתיים עבר השלטון הסובייטי למעשים ונודע על מאסרים של מנהיגים ציוניים מקומיים. ההכשרות זכו ב"ביקורים" לא נעימים והיה ברור שקץ האשליות מתקרב. תנועות הנוער החלוציות התחילו להתארגן בתאי-מחתרת.

המיפנה הגדול שעתיד היה להתחולל במצבם ובהתוויית דרכם של ריכוזי החלוצים ב"אזורים המערביים" ראשיתו היתה בידיעה קצרה שהופיעה בעתונות המקומית ב-3 באוקטובר 1939 על הסכם האמור להיחתם עם מדינת ליטא שלפיו, בין היתר, תוחזר לה וילנה בירתה ההיסטורית. הידיעה שבישרה סיכוי חדש ואולי פתח יציאה, עשתה לה כנפיים ועוררה ויכוחים. הספקנים שידם כאילו היתה על העליונה טענו שעצמאותה של ליטא תהיה מעתה מוטלת-בספק וממילא היא לא תשמש שער לעלייה. עם זאת יצאו חברים בודדים באישור קיבוציהם בדרך לוילנה. הוויכוח התנהל גם במישור הכלל-ציוני. משה קליינבוים (סנה), למשל, היה סבור שזוהי דרך להצלת המנהיגות ויש להסתפק ביציאת יחידים.³⁰

כאשר באותו זמן החל להגיע מידע לא ורוד ביותר מהגבול הרומני נסתיימו הוויכוחים והתחזר לכול שיש להטיל את כל כובד-המישקל על הסיכוי של וילנה. בתנועות עבר הקול: "הבוגרים לוילנה!" מרכזי התנועות החלוציות נרתמו לפעולה בכל מאודם וכאשר ב-28 באוקטובר נכנסו הליטאים לוילנה כבר היו בה כמה מאות חלוצים.³¹ מאותו יום ואילך פעל בליקה אירגון בינתנועתי בשם "קואורדינציה" שחלש על מעבר החלוצים דרך הגבול שבין אזור-הכיבוש הסובייטי של פולין לבין ליטא העצמאית. מטה משותף דאג להקמת נקודות-גבול ולהכוונת החברים שהיו מגיעים לליקה. התפקידים האחרים נשארו בסמכותן של התנועות: הבאת החברים לנקודת-הריכוז בליקה, בחירת הפעילים בנקודות-המעבר, הקשר והוצאות-הדרך. במסגרות התנועתיות נעשה מאמץ אירגוני כביר להעברת בשורת-היציאה לרבים ככל-האפשר. בתנאים החיצוניים הקשים כל פגישה וכל העברת ידיעה היו בבחינת הישג. שליחים חצו את "האזורים המערביים" לאורך ולרוחב והגיעו לכל עיר ועיירה. ההצלחה היתה מותנית בכושרה של כל תנועה ותנועה להתארגן ולפעול.

ראשונים יצאו לדרך אנשי ההכשרה. אלה נפרדו מזמן מהוריהם ועתה עשו את "הצעד הבא" לקראת עלייתם. לעומתם, בוגרי הקנים — והמדובר היה בגילאי 18—20 — לא בקלות יכלו להינתק מבני-ביתם ואכן רק מעטים מהם הצטרפו ליוצאים.³² ביקורים אלה תרמו גם להכשרת הלבבות בקרב החניכים הצעירים יותר לקראת הקמתה של התנועה במחתרת.

בראשית ינואר 1940 התחסל קיבוץ ההכשרה האחרון ב"אזורי המערב" עם צאתו לדרך של קיבוץ "במינהרה" ברובנה. הם קיימו את קיבוצם כל עוד הדבר ניתן: "שלושה חודשים התקיימו כקיבוץ בברית-המועצות. שימשנו מקום-מנוח וריכוז למאות חברינו הנודדים... גם מרכז לתנועה. מילאנו את צווי התנועה, עמדנו על המשמר. אחרונים היינו לעזיבת הנקודה בפולין".³³

נהירת החלוצים לוילנה היוותה חלק של זרם גדול יותר של פליטים. התבססות השלטון הסובייטי באזור, מאסרים תכופים בגבול והחורף הקשה פעלו את פעולתם וב-10 בפברואר 1940 היה הכרח לפרק את המטה בלידה. כמה מאחרוני פעילי-הגבול נאסרו בדרכם לליטא ואחדים משותפיהם-לפעולה נשארו בצד הסובייטי. בכך נסתיימה הזרימה.³⁴

בוילנה התרכזו החלוצים בימים הראשונים בבניין קיבוץ ההכשרה "שחרית" של "דרור" ברחוב סובוץ'. הבית היה צר מהכיל את כולם ולאחר זמן קצר מצאו להן התנועות מגורים נפרדים בשביל קיבוציהן. כל הציבור החלוצי הגדול והמגוון שנודע בשם "הריכוז החלוצי בוילנה" סימל את אי-הרתיעה הציונית מפני רדיפות ואת החתירה לעלייה בכל התנאים ובכל הדרכים. מיבצע מעבר-הגבולות היה ללא תקדים בתולדות "החלוץ" שבהיקפו ובאירגונו היה עצמאי וללא שום תלות בגורם כלשהו ואפילו ללא קשר עם ההנהגות בארץ-ישראל. היה זה ביטוי ספונטאני של רחשי-לב ושל כורח פנימי נוכח החומה המתגבהת סביב. היתה זאת, הצבעה ברגליים" על מוצא שרצו בו, אפילו הוא כרוך בסכנות ולא תוצאה של בירורים רעיוניים. בשורה השניה הובאו גם בחשבון ניתוחים וחישובים הגיוניים לגבי הסיכויים האמיתיים של יציאה דרך ליטא, ששינויים במעמדה הגיאופוליטי ניתן היה לצפות בכיוונים שונים.³⁵

בוילנה התרכזו 14,000—15,000 פליטים יהודים מפולין ובהם כ-2,000 חלוצים חברי כל התנועות. מבין האחרים נימנו כ-2,000 בני-ישיבות על רבניהם, כ-500 מבית"ר, כ-400 אנשי ה"בונד" ועוד כמה מאות עסקני-ציבור, ברובם ציונים.³⁶ הממשלה הליטאית לא היתה מעוניינת במתן חסות לפליטים "פולנים" אך באין ברירה היתה דאגתה נתונה לסטאפיליזציה מהירה של מצבם מבחינה כלכלית ומעמדם הפוליטי. היחלצות האירגונים היהודיים בהקצבות כספים ניכרות למען הפליטים השפיעו על מהלכי השלטון הליטאי. עם זאת יצא הצו להוציא את רוב הפליטים מוילנה ולפורם בערי המדינה האחרות. אחר מיסודו היה יחסה של אוכלוסיית ליטא היהודית שקיבלה במאור-פנים ובחמימות-לב את הפליטים ורתמה גורמים ציבוריים להגשת כל עזרה אפשרית.³⁷

העסקנים הציוניים הקימו בוילנה משרד ארצישראלי שקיבל את אישור הנהלת הסוכנות בארץ-ישראל ואת הסמכות לחלק סרטיפיקאטים. מבין אותם המנהיגים בלטו משה קליינבוים (סנה) מהציונים הכלליים, זרח ורהפטיג מהמזרחי

ואברהם ביאלופולסקי מפועלי-ציון (מפא"י). כמזכיר המישרד שימש ר. שפר שניהן באותו תפקיד גם בווארשה.³⁸

בתקופת ליטא העצמאית יצאו מתוכה 543 פליטים, מהם 406 לארץ-ישראל, ואילו בתקופת ליטא הסובייטית הצליחו לצאת מתוכה כ-4,000 נפש, ביניהם גם כמה מיהודי ליטא. עובדה זו נחרתה בתודעת אנשי הריכוז החלוצי בוילנה ובזכרונם כ„תקדים הליטאי” שהצביע על סיכוי של יציאה דווקא מברית-המועצות, בבוא הזמן. תהליך זה התאפשר הודות לאשרות-כניסה ליפן ולקיראסו ההולנדית שהונפקו על-ידי הקונסולים היפני וההולנדי בעלי הגישה האוהדת והודות לאשרות-מעבר תורכיות שלא היה להן כיסוי למעשה. ה„אינטוריסט” הסובייטי כיבד את כל האשרות הנ”ל וגם סרטיפיקאטים לעלייה לארץ שהגיעו באמצעות הקונסוליה הבריטית. תוך-כך התפתחה תעשייה נרחבת של זיופי ניירות ביוזמתן של התנועות: „...ואם סרטיפיקאט הוא בסך-הכול פתק, יאנדז'יה החל בפעולה. כגרפיקאי יצר חותמות. אני החתמתי כקונסול הבריטי מארי גראנט וחיים גלברד היה המוציא-לפועל בקובנה.”³⁹ בדרך זו הוגדל מיספרם של היוצאים. כל הפעילות הזאת היתה רבת סיכונים וכמובן בהסתר מהעיניים הבולשות של הנ.ק.ו.ד.

עניין חשוב אחר שהעסיק את חברי התנועות המאורגנות היה קביעת אמות-מידה להתנהגות ויצירת דפוסי-חיים פנימיים לפי העקרונות שעליהם חונכנו. הם גם העסיקו עצמם בבירורים אידיאולוגיים על רקע המשטר שלתוכו נקלעו. אינטג-סיביות הבירורים לא היתה שווה בכל התנועות שכן לא הרי „השומר הצעיר” ו„דרור” שטיפחו יחס חיובי לברית-המועצות כהרי „עקיבא”, „הנוער הציוני” ו„גורדוניה” שהתייחסו בשלילה או באדישות למשטר. מסתבר שאותם בירורים רעיוניים העסיקו בעיקר את חברי „השומר הצעיר” בעלי היחס הרגשי ל„סוציאליזם המתגשם” ובמידה פחותה יותר את חברי „דרור” שבעקרון קיווה גם בשורותיהם אהדה רבה למשטר: „הוא קרוב ללבנו... הופתענו למראה עינינו והיינו שרויים בשמחה. אך שמחתנו לא היתה שלמה, ששוננו הפך לאבל בהרגישנו מה צפוי לנו... ושוב התבלטה לעינינו הטראגיות שבמצבנו. המשטר הזה שהינו טוב לכולם — רע לנו. היינו אומללים.”⁴⁰ יחס עקרוני זה למשטר גרר אחריו את השאלה: „מה קודם — הפעולה לקידום הסוציאליזם או קידום פעולתנו?.. הגענו למסקנה שאין לנו חייבים בעזרה אקטיבית למשטר הזה כל עוד לא יכיר בציונות, אולם אין אף אחד צריך לפעול בדרך של התנגדות למשטר.”⁴¹ מעשיהם הבלתי-לגאליים — ההתארגנות, הפעילות בגבולות, זיופי-תעודות — דינם לפי חוקי המדינה היה כדין חתירה תחת המשטר, אך בעיניהם-הם לא היה בפעילות הזו פסול גם משום בחינה סוציאליסטית, מה גם שהם נזהרו מלטפח במערכת החינוכית אידיאולוגיות של התנגדות למשטר.

ב„השומר הצעיר” התנהלו בירורים וויכוחים במועצות במשך כל חודשי סוף 1939 ואביב 1940. לפי ההגדרה שְׁרוּחָה בתוכם הם נקלעו ל„סתירה טראגית”.

כחסידי נלהבים של „מיפעל הבנייה הסוציאליסטית“ בברית-המועצות היה עליהם לקדם בשמחה את בואו של הסוציאליזם והנה השמחה היתה מהולה בעצב עמוק. הנימה הבולטת באותם בירורים היתה דבקות ללא-תנאי בזכות הבלתי-מעוררת לעלייה שעליה יש להגן בכל עימות רעיוני, אם יהיה, עם נציגי השלטון. עמדה זו של התייצבות גלויה „במלוא שיעור-קומתנו הרעיוני“ נסתמנה בתנועה מיום-כניסתם הראשון של הסובייטים: לא לברוח מהעימות ולא להתכחש לעקרונות-היסוד של התנועה. הנסיון הקצר והמר של העימותים מסוג זה לא מוטט את עמדת-היסוד: „בבירורים סיכמנו שלגבי-דידנו כלום לא השתנה. דרכנו היא אותה דרך. פתרון מלא יביא לנו רק הריכוז הטריטוריאלי של העם בארץ-ישראל ובניין חיינו בה בקומונות קיבוציות. ידענו כי הדרך היחידה היא החתירה הבלתי-נלאית בכל הדרכים ארצה“.⁴² יישוב ה„סתירה“ נראה כדבר שבוא-יבוא בעתיד ועם שינוי הנסיבות — כך האמינו — עתידה ברית-המועצות להכיר בשאיפות הלאומיות של העם היהודי ובכורח התרכזותו במולדתו ההיסטורית: „חונכנו על אהדה לברית-המועצות... וקיווינו שאולי יבינו לנו וישנו עמדתם... מה שהיה ברור — שנישאר נאמנים לתנועה עד הסוף“.⁴³ על ההתארגנות המחתרתית שנתפסה כצו עליון לא היו עוררין אך היא עוררה בלב רבים בעיות מוסריות-מצפוניות. הייתכן שאנשים נרדפים על צוואר יוכלו להישאר נאמנים למשטר הרודה בהם? והרי עצם נטישתם את ברית-המועצות על-ידי גניבת הגבול לליטא יש בה עבירה על החוק ואין צריך לומר מה דינה של ההשתייכות למחתרת מאורגנת!⁴⁴

מעבר הגבול יצר כעין תהליך של „ברירה טבעית“ מבחינת האירגון ומי שהצו נקלט פנימה באופן אוטומאטי. „בשעת הדיונים באחד ממושביו המועצות המת-משכים עברה פתקת-נייר בין הנוכחים ובה רשם משהו: „הסתדרות השומר הצעיר בברית-המועצות, הקן במוסקבה, 1940. לכשחזרה הפתקה לידי הכותב הוסיף משהו לכתוב תוספת: „ההנהגה הראשית... בסיביר. פתקה זו ביטאה לא מעט את הלוח הרוחות“.⁴⁵ בעצם ההרשמה לעלייה העמידו עצמם הנרשמים מכל התנועות בסכנה „למרות הידיעה שסיביר היא נדאית וארץ-ישראל בספק“.⁴⁶ בכל הדעות שהובעו והמהלכים שנעשו בלט הרצון להתמודד בגלוי עם הבעיות ולא לברוח מהן.

„התקופה הליטאית“ ליכדה את המחנה החלוצי כולו והעניקה לו חוסן רוחני. חבריו עיצבו דגם-התנהגות שונה ואחר מזה שהיה מסביבם וביטויו היה בסיסמה „לא כפליטים!“, היינו לא לאכול לחם-חסד ולא לחיות חיי-בטלה. עוד בעברם התנועתי הם השכילו ליצור ערכים ייחודיים של חיי חברה ותרבות ובתוך-כך הפכו את ההכשרה לבית לכל יחיד ולכעין מטרה-לעצמה ובהתרפקותם על ההגשמה האישית בקיבוץ הקימו „איים ארצישראליים“ שהקרינו על סביב תיהם. הם ניתקו עצמם מההווי של החברה הסובבת. ונשאלת השאלה, האם מחוץ לעולם הסגור שהקימו לעצמם העסיקה את בוגרי התנועות ואת הנהגותיהן הדילמה שבין הצלה

עצמית בדרך החתירה לעלייה לבין ההישארות במקומות-מגוריהם כדי לחלוק את גורלם עם שאר בני-עמם? והתשובה היא שגם בתנאים החדשים שבאזור הסובייטי הם לא סטו מדאגתם הבלבדית לחבריהם. ולא היה בזה חידוש: גם קודם-לכן הם לא היו מעורים במיוחד ב„עבודת-ההווה” של המפלגות ושל המוסדות הקהילתיים. הם היו תמיד „בדרך לארץ-ישראל” ואף כי לשם עדיין לא הגיעו, ממערכות חיי הסביבה הם יצאו. מנוסתם מאז ספטמבר 1939 היתה כשל שאר הפליטים בהבדל מהותי אחד, שהנחתה אותם המגמה להתלכד מחדש תוך נשיאה באחריות לגורל המחנה כולו. כל צעד שהכתיבה השעה נעשה בשיקול-דעת משותף ומתוך דאגה לכלל החברים. הטיית הזרימה לעבר הגבולות, תחילה הרומני ואחר-כך הליטאי, והפיכתו של הריכוז החלוצי בוילנה למרכז מדריך ומקרין על סביבותיו היה בהם מאותם סימני שותפות-הגורל והסולידאריות הבלתי-מותנית. יתרה מזו, התלכדות זו העניקה ל„ריכוז” את הסמכות והכוח להחזיר חברים לווארשה המנואצת בשלי-חות התנועה ולשגר ללבוב שליחים שיתייצבו בראש מחתרת חינוכית של שכבות-הגיל הצעירות. אותם שליחים צעירים יחסית נטלו על עצמם עול של מנהיגות בקנה-מידה שחרג מהמסגרת התנועתית הצרה.⁴⁷ היחלצות זו של יוצאי תנועות-הנוער בלטה במיוחד לעומת ההתנהגות של מנהיגי מפלגות שהגיעו לליטא בהשאירם מאחוריהם את אנשי-השורה בפולין המנואצת כשלעיניהם הדאגה היחידה של הצלת עצמם. אלה לא ניסו להתארגן, „הם נותקו ממצע צמיחתם ופשוטם היתה כעלה נידף”. לעומת זאת, הריכוז בוילנה היה „כקודקודו של משולש של תנועה מבוותרת לשלושה איברים — בוילנה, וארשה ולבוב — השייכים לגוף אחד.. כמחנה מגויס לשליחות, להצלה, להמשך קיום התנועה, לעלייה.”⁴⁸

ב-15 ביוני 1940 הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית. שוב מצאו את עצמם החלוצים וכל אלה שהיו ידועים כציונים פעילים במשטר עויין לכל שאיפותיהם ומאווייהם. לאור הנסיון של ימי ספטמבר 1939 „באזורים המערביים” היתה קדרות במעונות החלוצים. „ישבנו סגור(ים) ומסוגר(ים) בבית. לא יום חג היה לנו היום הזה אלא יום אבל... ידענו שהצבא האדום הנושא איתו שיחרור לליטא, למעמד הפועלים ולעם הליטאי מעול הפאשיזם, מביא הרס וכליה לתנועה שלנו, לציונות, ליישוב היהודי בליטא, על בתי-הספר העבריים שלו, על התרבות העברית... לא יכולנו לשמות. הבלגנו ושתקנו. היה ביחסנו לרוסיה גם אהבה ושינאה כאחת.”⁴⁹

אף-כי באותה תקופה קצרה של ליטא הסובייטית הפעילות למען העלייה נמשכה בהצלחה רבה יותר מאשר בימי עצמאותה של ליטא, הרי תחושת הארעיות היא שפעלה כגורם מכריע. צווי הפיזור של כל המסגרות המאורגנות חלו גם על המגורים המשותפים של החלוצים. במיוחד ניכרו הדברים בערי-השדה, מקום-שם נאלצו לעבור למגורים של 2—4 בדירה בעוד סכנת המאסר, ואולי גם הגירוש לסיביר, לא משה מהם עד-כדי כך שעשו הכנות מעשיות לקראת הצפוי: הצטיידו בתרמילי-גב, בנעליים, במנות-ברזל וכו’.

במארס 1941 הופסקו כל הפעולות המישרדיות שהיו קשורות בעלייה. בראשית יוני נאסרו רבים מבין מגישי הבקשות לקבלת אשרות יציאה ואחרים הצליחו להסתתר. ב-14 ביוני, שבוע לפני הפלישה הגרמנית, בוצע גירוש המוני של „יסודות עוינים“ מזרחה, כדוגמת הגליות-הפתע שהיו ב„אזורים המערביים“ ב-1940⁵⁰

•

„האזורים המערביים“, היינו אוקראינה וביילורוסיה המערביות, התרוקנו מחלוציהם שבהכשרה ואיתם יחד יצאו גם חברי המרכזים שהיו ידועים כפעילים ציוניים אבל התנועות על קניהן ושכבות-הגיל הצעירות שלהן, כמובן, נשארו. חברי ההנהגות, שיצאו אף הם לליטא, בהיותם ממילא ידועים כפעילים ציוניים ולא יכלו להועיל עוד לתנועותיהם, עוד הספיקו להניח יסודות למערכים מחתרתיים. הגזירות על בתי-הספר העבריים „תרבות“ והמעבר ללשונות יידיש או רוסית עוררו זעם בקרב חניכי התנועות. גם יציאת הבוגרים לעבר ליטא שלא הובנה כראוי עוררה תגובות קשות. נשאלו שאלות נוקבות: „...ומה יהא עלינו? להמשיך ויהי מה! — אלה היו הדעות שהגיעו ממקומות שונים. את ארץ-ישראל ינקנו עם חלב-אֶמְנוּ. הניתן לעקור זאת מתוכנו?“⁵¹ נערכו ביקורים בקנים והם היו אות וסימן שהתנועה חיה וקיימת ונרמז, לפעמים בגלוי, כי ההמשך יבוא.

ב„השומר הצעיר“ וב„דרור“ הוחלט על התארגנות התנועות במחתרת ופעילים קיבלו הוראות להישאר. מקרה אחד מלמד על הכלל: חיים גלר מרובנה, חבר הנהגת גליל וולין של „השומר הצעיר“, הביע את מישאלתו להצטרף ליוצאים, אך תשובת ההנהגה הראשית היתה חד-משמעית שלילית בליווי הוראה להתנתק מחבריו ומחניכיו ולהכריז ברבים על התקרבותו למשטר החדש. בשבילו סומן תפקיד מרכזי במחתרת התנועתית ולאחר התייסרות קיבל את הדין. בפי חניכיו לשעבר היה לשנינה והודבק לו הכינוי „בוגד“. הוא היה ל„מדפיס“ של העתון השומרי במחתרת „ממעמקים“.⁵²

שתי התנועות, „השומר הצעיר“ ו„דרור“, כל אחת בסגנונה והרכב הפעילים שעמדו לרשותה, התמודדו עם הבעיות החדשות שצצו בעקבות ההתארגנות המח-תרנית: חלוקת הארץ לאזורים, קביעת אחראים, בניית ה„חמישיות“ שהיוו את תאי-היסוד, התוויית תכניות-עבודה, לימוד עברית, הצלת ספרים עבריים, הקמת דפוס, הפצת חומר-קריאה במקומות, קביעת קשרים וקשריות ולא לאחרונה, איסוף כספים למען הקרן הקיימת.⁵³ בכסות חגיגות השנה החדשה 1939/40 קיימו כל אחת משתי התנועות פגישות פעילים — „השומר הצעיר“ ברובנה ו„דרור“ בלבוב ובהן דווח על מאות חניכים בעשרות ערים ועיירות שהצטרפו למחתרת וגם תוכננו מיבצעי התרחבות.⁵⁴ חודשי 1940 הראשונים נודעו ב„השומר הצעיר“ כחודשי „הלבוב האביבי“. במארס 1940 קיים „השומר הצעיר“ מועצה נרחבת בצ'יז'יקוב,

בעֶבֶר חוות-הכשרה ועתה בית-ספר לחקלאות, שמוריו ומנהליו, חברי תנועה נאמנים, נשארו בו מימי החווה. במועצה השתתף שליח מיוחד, יעקב שטאנקה, שהגיע מווילנה.⁵⁵

הנהגות שתי התנועות קיימו ביניהן פגישות שהועלו בהן הצעות של שיתוף-פעולה ואפילו איחוד. התנאים החיצוניים לא סייעו בקבלת החלטות מעשיות. ב„השומר הצעיר“ נרקמו תכניות של מושבות-קיץ לחניכים. ביולי 1940 שוב נעשה נסיון (כפי הנראה, אחרון) לפלס דרך לרומניה וארבעה חברי „השומר הצעיר“, „מברייחי גבולות“ בעבר הלא-רחוק, החליטו על-דעת ההנהגה לנצל את הגבול הרעוע לאחר סיפוחן של פְּסֶרְבִּיה וצפון-בוקובינה לברית-המועצות ולחדש את המגעים עם „מכריהם“ המברייחים מסוף 1939. הם הגיעו לצ'רנובויץ ולקשינוב, חיפשו דרך לבוקארסט ולבסוף נאסרו. הם שוחררו מקץ שישה שבועות ושניים מהם, רחל אורלינסקי (רוזמן) ושלום וולוז'ינוביץ (צור) השתלבו בפעילות המחתרת המקומית בבוקובינה ובסרביה (שלום נעצר יחד עם הפעילים המרכזיים המקומיים והוגלה לצפון-אוראל) והשניים האחרים חזרו ל„אזורי המערב“.⁵⁶ הריכוז השומרי בווילנה ניסה לשגר שליחים ל„אזורי המערב“ ואחדים מהם נאסרו והוגלו.⁵⁷ אסון גדול ירד על המחתרת השומרית בלבוב ב-7 בנובמבר 1940 כשנאסרו שבעה מהפעילים המרכזיים ונהרג אבק בורנשטיין בנסיון בריחה כאשר קפץ מחשמלית נוסעת ונפל תחת גלגלי משאית. יצחק זלמנסון (זיו) וסימון דנהרש (שמעון דניאלי) הצליחו להסתתר והועברו לוילנה לפי שמינואר 1941 היה הגבול בין ליטא ל„אזורי המערב“ פתוח. כחשודים מבוקשים הועלו הם לארץ בהודמנות הראשונה, בתעודות מזויפות, כמובן.

במארס 1941 נערך משפטם של השומרים-האסירים. המשפט היה חסוי אך הִדְּיו יצאו החוצה. השמועה על עמידתם הגאה והאמיצה של מארצל גשווינד וחבריו נודעה ברבים. הם הוכיחו את השופטים והעמידום על טעותם לגבי מאבק השיחרור הלאומי של העם היהודי. הם הכריזו על יחסם האוהד לברית-המועצות, אך הגנו בתוקף על זכות היהודים לעלייה. המאמצים להביא לשיחרורם העלו חרס.⁵⁸ במאי 1941 נאסר רֶכּוּז המחתרת של „דרור“ אדק גולובנר כאשר ביקר בעיר לוצק. עוד מאסרים של חברי „השומר הצעיר“, „דרור“ ו„גורדוניה“ היו ברובנה.⁵⁹ ב-22 ביוני, לפני שהנהגות הצעירות התאוששו מהמכות שספגו, פלשו צבאות הנאצים לברית-המועצות.

•

על המחנה החלוצי לשלוחותיו התנועתיות באותה תקופה שבין ספטמבר 1939 ועד יוני 1941 — בימי התמוטטות מוסדי שלטון והתייצבות תצורות חברתיות ומדיניות חדשות — נאמר כי „הם פעלו כאחוזי קדחת, אולם שפויים בדעה ועל-פי הגיון השעה והמקום“.⁶⁰ בראש הפעילות המסועפת התייצבו צעירים לימים.

בנהירה המאורגנת אל הגבולות הם עיצבו דגם של התנהגות מבוסס על תגובות אקטיביות ועל התמודדות חזיתית עם הבעיות שהמלחמה ושינוי המשטרים הולידו. תוך כך עלו מתוכם קבוצות פעילים מובילים שתפסו בכבוד את מקום ההנהגות הוותיקות.⁶¹ הנסיון שנרכש היה להם לברכה בימים המאוחרים יותר שלאחר יוני 1941, הן באזורי הכיבוש הנאציים והן בעורף העמוק של ברית-המועצות. הרציפות והמשכיות יצרו נורמות חדשות בפעילות שהשתרעה על שלושה מישורים: החתירה לגבולות, הקמת המחתרת התנועתית והנשיאה באחריות לשלוש השלוחות של התנועה המבותרת בחלקי פולין השסועה. הם מצאו תשובות לבעיות הקשות בנסיבות שנוצרו. את כולם איפיינו התעוזה והתנופה. אפשר שיתרונם הגדול היה בחוסר נסיון קודם והוא שגרם לאי-רתיעה מקשיים אפשריים ומסיכונים צפויים. צעירותם היתה למקור-כוחם. נורמות ההתנהגות ואורחי-החיים שגיבשו, בעיקר בוילנה, היו כצידה-לדרך בתרמילי-נדודיהם הבאים כל שנות המלחמה הארוכה. ההישג הגדול של היציאה בדרך לעלייה לארץ דווקא מתחומי ליטא הסוב-ייטית נוצר בלבם של אנשי המחנה החלוצי כסיכוי לעתיד. הנסיון שנרכש ב„תקדים הליטאי” שימש נר לרגלי הפעילים בכל מקום בברית-המועצות שנקלעו אליו בחיפושיהם הבלתי-נלאים אחרי סדקים בחומות הגבולות האטימות. וכן שימש „דגם וילנה” כסמל של שיתוף-פעולה בינתנועתי שנתגבש במסגרת ה„קואורדי-נציה”. בוילנה הצטבר נסיון פעילות רב-צדדי. בעימות הרעיוני עם המציאות הסובייטית היתה יד הנאמנות הציונית על העליונה. הריכוז בוילנה שימש „חוליה מקשרת בין אחריתה של תנועת-האם... וראשיתו של המאבק ההירואי בגיטאות, ביערות, שהגיע לשיאו במרד הגיטאות... שם נזרע הזרע אשר ברבות הימים הצמיח פרי הילולים.”⁶²

ב„דגם וילנה” בלט הפרימאט הציוני בכל התנועות. הפגישה עם המציאות הסובייטית גרמה להתפכחות מוחלטת מההתבשמות-מרחוק שטופחה בהן במידה זו או אחרת. והמסקנה: „וילנה היא תחנה בדרך למולדת. למרות הכול — עליה נעלה ונגיע!”⁶³

פזורי הריכוז הווילנאי במרחבי אסיה התיכונה אימצו ללבם את הסיכומים העקרוניים ואת לקחי נסיונם ובאלה דנה עבודה זו.

פרק א'

המחתרת הציונית בשלבה הראשון

יוני 1941 — אוגוסט 1942

אפתעת הפלישה הנאצית והמנוסה מזרחה

עם ההתנפלות של גרמניה הנאצית על ברית-המועצות ב-22 ביוני 1941 נכנסה מלחמת-העולם השניה לשלב חדש. קרבות עקובים-מדם השתוללו בחזית שנשתרעה מהים הבלטי בצפון ועד הים השחור בדרום וחבלי-ארץ נרחבים נפלו לידי הנאצים.

מיתקפת-הבזק הגרמנית, בעלת ממדים והיקפים ללא-תקדים, פגעה בצורה מוחצת בשטחי-הספר המערביים של ברית-המועצות, לרבות האזורים שסופחו אליה ב-1939/40 שהיו מאוכלסים בצפיפות על-ידי יהודים.¹ יישובים עתיקים ומושרשים של יהודים מצאו את עצמם נשלטים על-ידי צבא-הכיבוש הנאצי. הפתאומיות, המחץ והעוצמה של ההתקפה ונסיגת הבהלה של הצבא האדום גרמו זעזוע באוכלוסיה כולה ולא כל-שכן בקרב היהודים, שחששו מן המצפה להם מצד שכניהם.²

נסיגתו המבוהלת של הצבא גררה אחריה מנוסת המוני אזרחים שמילאו את הדרכים מזרחה. מטוסי-צלילה גרמניים שקצרו בהם ללא-רחם ממקלעיהם ומטוסי-הפצצה שהורידו את מיטעניהם על גשרים ורכבות-נוסעות עמוסות-אדם וחסמו את עורקי התחבורה, שמו מיכשולים עצומים על הנסיגה.³

בהמון הרב של הפליטים היו רבבות יהודים שניתן לסווגם לכמה קבוצות: יהודים מקרב המנגנון הסובייטי הממשלתי והמפלגתי הוותיק ועמיתיהם מהמנגנון שהוקם באזורים המסופחים מקרב האזרחים המקומיים — אלה ואלה מזוהים בציבור כקומוניסטים מובהקים; יהודים, לרוב צעירים מקומיים, ואיתם מפליטי 1939 ממערב-פולין; פליטים מפולין שבהימלטם מהנאצים ב-1939 קיוו לחמוק גם

מהאזורים הנשלטים על-ידי המשטר הסובייטי בדרכם לארץ-ישראל. אלה האתרונים, שגורלם ועלילות חיהם בשנות המלחמה הם מנושאי דיוננו, התרכזו ברובם בליטא.⁴ את בולמוס המנוסה מזרחה, שבימים הראשונים כאילו אחז בכול, בלמו הרבה או מעט חישוקי הקשר האיתנים של המשפחה היהודית שניידותה מטבע-הדברים היתה מוגבלת.⁵ היו גם הרתיעה מפני חיי פליטות והפחד מהבלתי-נודע, כפי שאמר אב לבנו: „עברנו כמה מלחמות... היו האוסטרים, הרוסים ולבסוף הפולנים... רק עזבת את ביתך וכבר אינך עוד בן-אדם, אתה נהפך לקבצן... צריך לחכות, אלוהים לא יעזבנו.”⁶

גורם נוסף שהשפיע היתה הקירבה לגבול. שיעור הבורחים מאזורי הגבולות היה אכן כפול ואפילו משולש לעומת הבורחים מהמקומות המרוחקים יותר.⁷ מסתבר שההתקדמות המהירה של האויב, ההפצצות ושיבוש דרכי הנסיגה, בנוסף לרתיעה מפירוד המשפחות, מנעו בריחה המונית. היהודים ברובם נשארו במקומותיהם.

בזרם שנהר מזרחה היו גם קבוצות מאורגנות. בעיקרם היו אלה פליטים מפולין, חברי תנועות-הנוער החלוציות ששהו בליטא ולהכרעתם לצאת לדרך גתלוו שיקולים אידיאולוגיים עקרוניים: הנכונות להתנדב למלחמה נגד הנאצים והרצון להתקרב לגבולותיה הדרומיים של ברית-המועצות.⁸ התקפת-הבוק הגרמנית ונסיגת הבהלה של הסובייטים מצאו גם אותם מופתעים. ברם, שיקוליהם בין בריחה להישארות חרגו מתחום ההצלה האישית. בפגישות החפוזות שקיימו ביום המלחמה הראשון או למחרתו נשקלו סיכויי התווה בצמוד לאפשרויות העלייה. עוד לפני-כן הם ראו את עצמם בדרך לארץ-ישראל.⁹

מרכז „החלוץ” בוילנה הספיק עוד להתכנס לישיבה חפוזה ביום הפלישה הגרמנית. סוכם בה „מתוך פטריוטיזם יהודי וגם סובייטי ואנטי-גרמני, להמליץ לפני כל הגברים חברי „החלוץ”, להתייצב בדרך כלשהי למערכה, להתגייס לצבא והחבירות תשמורנה על הגחלת.”¹⁰ חשובים לא פחות מסיכומי ישיבת המרכז היו החיפושים ההדדיים של חברי כל תנועה לשם התלכדות וציפייה לרמז או להוראה מהנהגת תנועתם, על הצעדים שיש לנקוט.

באותו יום נתכנסו בוילנה חברי ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר”. בישיבה אומצה המלצת מרכז „החלוץ” להתגייס. למחרת היום נתקיימה פגישה שניה ובה סוכם כי „הנוער הולך מזרחה, חברי התנועה הולכים עם הצבא, הנהגת התנועה מן-הדין שתימצא במקום שם נמצאים ההמונים, סמוך לתנועה.”¹¹ מהחלטה זו נבעה מסקנה שגרעין כלשהו של חברים פעילים יישאר במקום. החלוקה בין היוצאים לבין הנשארים נעשתה לפי נטייתם של משתתפי הפגישה ובלי הצבעה. בפגישה נזרק גם הרעיון, בלי שידעו מה ימים יגידו, כי היוצאים „הולכים לעלות”. הם חששו ממלחמת-בוק נוסח ספטמבר 1939. זה שנתיים בקירוב הם היו „פליטים בדרכם לארץ-ישראל”, כפי שהאמינו, ועל-כן לא נטו להישאר בשטח-כיבוש גרמני.

לא היה להם כל קושי לקום וללכת. שלושה מבין חברי ההנהגה, אבא קובנר, חייקה גרוסמן, משה פלוש, נשארו ושלושת האחרים, מרדכי רוזמן, פנחס שטרן ואדק בורקס, יצאו.* כל השישה היו „הנהגה ב'” הצעירה שהתייצבה בראש תנועתם לאחר שחברי ההנהגה הבוגרת הצליחו לעלות מליטא עוד לפני פלישת הגרמנים.¹²

ההנהגה הראשית של „הנוער הציוני” נפגשה במעון התנועה ברחוב פוהולנקה בוויילנה. סוכם שאחדים מששת המשתתפים בפגישה יישארו. לכלל החברים נמסרה ההוראה לצאת למזרח. הברירה בין בריחה להישארות הושארה לשיקול-דעת אישי. מקבוצות בערים אחרות הגיעו נציגים שביקשו הוראות. למחרת היום היתה פגישה נוספת והשתתפו בה כ-25 חברים. על-דעת הרוב סוכם על יציאה מזרחה. „ביום ב' יצאנו לדרך, אבל חלק גדול נשאר”.¹³

בפגישה חברי „דרור” בראשותו של מרדכי טונבאום נתקבל סיכום על נטישת ויילנה ובהחלטה נאמר: „רובם של החלוצים מחליטים לברוח ביחד עם הצבא הרוסי. בתום המהומה הנוראה שאחזה את העיר כולה יצאו האנשים ברוב חיפזון לדרך, מי ברכבת, מי בעגלה ומי ברגל”.¹⁴ ברם, לא רבים מביניהם הצליחו להגיע רחוק. פה-ושם הקדים אותם האוייב: „עם התקרבות הגרמנים לוויילנה יצאה כל האקטיבה לדרך, אלא שזו היתה כבר חסומה בפניהם וחזרו לוויילנה כעבור שלושה ימי נדודים”.¹⁵

חברי מרכז „החלוץ הצעיר” („דרור”) בקובנה סיכמו עוד לפני פרוץ הקרבות כי במקרה של מלחמה ינועו מזרחה. ביום השני למלחמה נפגשו חברי קבוצת „זייד”, כעשרים חברים ובראשם המזכיר יהודה דן, והחליטו לצאת לדרך.¹⁶

קבוצה של חברי נצ”ח מריגה ובראשם מולקה יפה, הצליחה לעלות על קרון רכבת, אך בדרך ניתק ביניהם הקשר ורק לאחר חודשים מצאו איש את רעהו: „כלום לא היה מאורגן... הפתאומיות... רק בדרך מקרה... היה ברור שצריך לברוח”.¹⁷

ב„בית-ר” בריגה היתה ההכרעה קשה במיוחד: „בפרוץ המלחמה לא היו שום הנחיות משום שהיו שתי להבות שאחת גדולה מהשניה: להציל את הנפש או לחכות עד יעבור זעם. אם-כן היתה זו האיניציאטיבה של כל בן-אדם ולא היתה עמדה רשמית לגמרי”.¹⁸ ב„בית-ר” בקובנה „השתרר כאוס גדול ופחד גדול ולא ידעו מה לעשות. בימים הראשונים רצו לברוח. חלק ברח, חלק נפל בדרכים וחלק חזר... אחרי שניסיתי לברוח — חזרתי. לא יכולתי להמשיך, מפני שהגרמנים כבר סגרו את הדרך”.¹⁹

* משה פלוש נחטף יחד עם כל בני משפחתו והובל לפונאר על-ידי הגרמנים מייד עם כניסתם לוויילנה; אדק בורקס יצא עם הבורחים מזרחה וחזר לוויילנה לאחר כמה ימים ומאוחר יותר השתתף במרד גיטו ביאליסטוק שהוא היה אחד מראשיו, נתפס והובל לטרבלינקה.

ההנהגות הכריעו אך הנחיותיהן לא תמיד הגיעו אל החברים הפזורים בוילנה ולא כל-שכן בערי-השדה. אלה החליטו על-דעת עצמם. פה-ושם התכנסו ודנו וגם התלכדו בקבוצות על-פי המסגרת הפנים-תנועתית בעבר או ההשתייכות לקיבוצי ההכשרה. יוצאי הכשרת „במיבחן-מענית“, למשל, נתכנסו באחת הדירות וכדברי אחד החברים נשמע שם קולו הרועם של שלמה גייזלר (שצ'ורק): „הייתי כבר אצל הגרמנים ואיני מוכן עוד פעם להישאר. התארגננו, ארזנו תרמילים וברחוב — המון אדם. יצאנו ברגל“.²⁰

חברי קבוצת השומרים הגאליצאית בוילנה שהתגוררו יחדיו יצאו למזרח בלי שידעו על החלטת ההנהגה. רק בדרכים נפגשו עם חברי תנועה נוספים ומהם נודע על החלטת היציאה: „החלטנו לצאת מתוך הרגשה שיתר חברי, הריכוז השומרי עושים אותו דבר“.²¹ קבוצה אחרת הכריעה רק ביום השלישי למלחמה: „כולם התאספו. יוצאים. לא נשארים אצל הגרמנים. לאן? למזרח!“²²

תגובה זו היתה אופיינית לרוב קבוצות החלוצים-הפליטים. מלומדי נסיון, לאחר שכבר פעם נחלצו מאימת הגרמנים, הם האמינו כי רק „לאלה שייצאו ייפתחו סיכויים של מאבק לחיים“.²³

לצד היציאה של בוגרי התנועות היתה גם התארגנות של החניכים שהשתייכו לאירגון המתתרת התנועתית. שומר מקובנה מספר, כי „ההתפתחות היתה מהירה ולא היה סיפק להתאסף. יצאנו מזרחה... ועוד הספקנו להודיע לאחרים בטלפון“.²⁴ גם מוילנה יצאו צעירי התנועה: „היינו תא במחתרת, השומר הצעיר חמישה חברים יצאנו למחתרת פרוץ המלחמה“.²⁵

לקיבוצים שהועברו בשעתו מוילנה לערי-השדה לא הגיעו החלטות ההנהגות. על-אף זאת יצאו גם הם לדרך לאחר התארגנות פנימית מהירה וקפדנית וללא היסוסים רבים. נחישותם זו נבעה במידה רבה ממצבם המיוחד בעיירה הקטנה בתקופת השלטון הסובייטי. כולם היו מוכרים בציבור ובשלטונות ומזוהים כציונים וצפויים תמיד למאסרי-פתע.²⁶ מזכירות פלוגות ההכשרה הוסיפו להתקיים ולפעול במחתרת למרות הפיזור במגורים. עיסוקיהן העיקריים היו השקידה על העזרה ההדדית, קביעת תור לעלייה אפשרית וקיום הקשרים עם ההנהגות שבוילנה. עתה באה לביטוי חיוניותן בתנאי מלחמה.²⁷ החברים היו בכוננות מתמדת לא מחשש מלחמה שתפרוץ אלא מתוך ציפייה למאסר והגלייה. על-כן הונחו על-ידי „הוראות-קבע“, שנתגלו בפרוץ המלחמה כטובות ומתאימות:

1. תרמילי-גב, נעליים רזרביות, מנות-ברזל, בגדים חמים — כל אלה היו מוכנים לכל צרה שלא תבוא.
2. התחלקות הפלוגה לחוליות קטנות. ככל שהחוליה קטנה יותר רבים סיכויי ההיצמדות ההדדית וההליכה יחדיו.
3. מיבנה החוליה מבוסס על צירוף בחורים עם בחורות, חזקים עם חלשים, כדי שבמצבים מביכים ומסוכנים לא יופקרו החלשים.

4. קביעת יעדים בדרך למיפגשים: תכנון-מראש של מסלולי-נסיגה וציון תחנות-מיפגש בצמתים.²⁸

בעיר שאבלי נתכנסו חברי פלוגת „דרור“ מבנדין ביומה הראשון של המל-חמה: „הגיעו כמעט כולם והחלטנו שיחד עם רוב יהודי שאבלי אנחנו קמים ועוזבים. הולכים לכיוון ברית-המועצות. זכור לי כי חבר אחד החליט להישאר. השאר כולם יצאו לגבול“.²⁹ בעיר טאווריג הייתה פלוגת „דרור“ מגרוכוב. בהת-כנסות עם פרוץ המלחמה היה ויכוח סוער והדעות נחצו: היו שתמכו בהישארות במקום תוך פזילה לעבר „שיבה הביתה“, כלומר למערבה של פולין ולעומתם הזהירו האחרים מאשליות ותמכו ביציאה מהירה לדרך. אלה שנמלטו מטאווריג נפגשו בדרכם עם חבריהם משאבלי.³⁰

בפוניבז' החליטו חברי קיבוץ „בחזית“ של „השומר הצעיר“ שהיה בעבר בראדום, לצאת לדרך ללא שהיות: „למודי נסיון מ-1939 התחלנו מייד לתכנן מהלכים... התחלתי לעיין במפה... מבחינה נפשית כבר היינו מוכנים... הפיוון מזרחה ודרומה לקאווקאז... לא חזרנו על שגיאות ספטמבר וכן לא ללכת בכבישים הראשיים שם ההפצצות חזקות אלא בדרכים עקיפות והלכנו שבוע ברגל עד הגבול הישן“.³¹

בוילקומיר התכנסו מייד בבוקרו של היום הראשון למלחמה מ. גורסקי, מ. טרצ-ביצקי וא. פרלמוטר, חברי מוכירות קיבוץ „במינהרה“ של „השומר הצעיר“ מרובנה. „ידענו מתוך הנסיון שעלינו שוב להתחיל לזוז. הדבר הראשון שהחלטנו היה שאנחנו עוברים מקבוצה לקבוצה ומודיעים לחברים להתכונן לדרך... לארוז מה שניתן ושייקחו רק את ההכרחי ביותר, שישתדלו להשיג מזון... ידענו מראש שלא נוכל ללכת יחד, אבל השתדלנו“.³²

כך היה גם במאריאמפול. חברי הקיבוצים של „השומר הצעיר“, „אלגביש“ מצ'נסטוחוב ו„הכובש“ מביאליסטוק, פנו לוילנה בדרכם מזרחה: „בוילנה על דלת ההנהגה הראשית מצאנו פתק: ,להתראות בתחנת-הרכבת'. ברכבת האחרונה עוד הצלחנו לצאת“.³³

בדומה לכך פעלו גם חברי „המנוף-הבוקע“ של „השומר הצעיר“ שהגיעו מוולוצלאווק ומקאליש והפלישה הנאצית מצאה אותם בעיירה קידאן. הם יצאו לדרך ביומה השלישי של המלחמה בשלושה ראשי-חץ ובחוליות קטנות. כל קבוצה פילסה לה את דרכה על אחריותה. קבוצה אחת הותקפה על-ידי „שאווליסטים“* והוחזרה. קבוצה שניה יצאה בכיוון וילקומיר מזרחה והקבוצה השלישית — בכיוון אלפינוביץ, אל הגבול הישן. את הדרך עשו ברגל.³⁴

* „צלפים“ — אירגון פאשיסטי ואנטישמי ליטאי שפעל עד הכיבוש הסובייטי ב-1940 וחידש את קיומו עם פלישת הנאצים.

את שתי התנועות „השומר הצעיר” ו„דרור” שפעלו במחתרת ב„אזורי המערב” מצאה המלחמה במצב של שפל. ב„דרור” עדיין לא התאוששו ממאסרו של רפו התנועה אדק גולובנר ואילו ב„השומר הצעיר” היו עסוקים בהתארגנות מחדש לאחר המאסרים בלבוב בנובמבר 1940. על-כן מעטים הם ההדים על יציאה מאורגנת משם. עם זאת ידוע שפעילי מחתרת „השומר הצעיר” בלבוב נפגשו והטילו על הבחורים להתנדב לצבא. הפעילות המרכזית והקשרים הועברו לידיה של שושנקה פרל מהעיר קובל. ה„מתנדבים” עוד הספיקו למצוא את קצין העיר הסובייטי שדחה את פנייתם בליווי עצה ידידותית מעורפלת „לעשות מה שהם עושים”. משנדחתה נכונותם להתנדב לצבא האדום לא נשאר להם אלא לארוז את חפציהם ולצאת. בו-בערב התקיימה פגישה רחבה יותר שהשתתפו בה גם כמה סטודנטים מערי-השדה וגם שיינדלה שווארץ מ„דרור”. עשרה מתוכם יצאו עוד באותו לילה את העיר ברכבת שהופצה בדרך ואחרי שלושה ימים הגיעו לקייב.³⁵

קבוצה של שומרים ממערב-פולין שהיתה בקלוסובה עלתה על רכבת שהביאה זה-עתה ציוד למחצבות המקומיות ובלי לפרוק את מיטענה פנתה בדרך חזרה מזרחה. הם הגיעו ישירות עד לקויבישב.³⁶

בסניאטין, מזרח גאליציה, התארח במקרה בבית הוריו י. שרצר ממרכז „עקיבא”. ביוזמתו התכנסו מדריכי הקן והחליטו לסגת בעקבות הצבא: „יצאנו קבוצה של חמישה חברים ביחד. ההפצצות בדרך פיזרנו לכל עבר.”³⁷

מסתבר שלהכרעה בין יציאה להישארות לא ניתנה ברוב המקרים שהות רבה וההחלטות נתקבלו תוך שעות ולכל היותר יממה. לחץ המאורעות תבע תשובות מיידיות. ניתן להצביע על אי-אלו איפיונים בולטים שהשפיעו: ההשתייכות למסגרות חברתיות וגיליות; הגיל הצעיר יחסית שאיפשר התנתקות קלה ממחוז-ייבויות משפחתיות; גידותם הקלה של רובם בהיותם פליטים ובעלי-נסיון מימי ההתקפה הגרמנית על פולין. היה זה איפוא מחנה קל-רגליים ומהיר-תנועה שנמוג בזרם הגדול של פליטים סובייטיים שחתר ברגל וברכב ומילא בהמוניו את כל צירי התנועה.³⁸

המיכשול הרציני הראשון במנוסתם מזרחה היה בגבול הסובייטי הישן שהיה קיים לפני האחד בספטמבר 1939. שם נתקלו במשמר-הגבול. למרות שמאז הסיפוח עברו כמעט שנתיים נזקקו תושבי הספר המערבי לרשיונות-מעבר אל פנימה של ברית-המועצות, בעוד האזרחים הסובייטיים הוותיקים נהנו ממעבר חופשי. בנוהגי המעבר בנקודות ה„גבול” לא תמיד נשמרו ההוראות הכלליות. משמרות הגבול פעלו במקרים רבים בשרירות-לב וחסמו את המעברים. רבים מהפליטים חזרו על עקבותיהם לאחר כל תלאות הדרך שמצאו אותם אך היו שניסו את מזלם בנקודות-מעבר אחרות. במעברי-גבול מסויימים התרכזו רבבות תוך ציפייה של ימים ולילות, לפעמים עד שבועיים, לפתיחת השערים. אלה שלא נואשו המשיכו בדרכם בסופו

של דבר, אם על-ידי חמיקה או התפרצות מלווה ביריות השומרים ואם כתוצאה מהתרככות לבבות השומרים וכן דרכי-עקיפה שונות ואחרות. לא-אחת הועילה גם התערבותם של פקידי המנגנון האזרחי הנסוגים. בד-בבד היו גם רבים שעברו ללא עיכובים ואפילו ללא בדיקות, בייחוד אלה שהצליחו לעשות דרכם ברכבות, במשאיות ובעגלות של חיילים או של אנשי הפקידות הממשלתית והמפלגתית. המזל שיחק במיוחד לאותם פליטים שנתקלו בשוטרי-גבול בעלי יחס אנושי. היו מהם שאפילו עזרו לנמלטים או לכאלה שמצאו כבר את נקודות-המעבר נטושות משומריהן.³⁹

העצירה בגבול גרמה להחזרתם של יהודים רבים מבין אלו שכבר הכריעו לברוח. הנמלטים מזרחה מצאו מיקלט ראשון בעורף הסובייטי, אך הנדודים רק החלו.⁴⁰ המסע היה ארוך ומפרך: „התחיל המירוץ האישי שלנו עם הזמן ונגד הגרמנים. כל יום החריף והחמיר המירוץ יותר... מלומדי הנסיון שבינינו אמרו: רוצה להינצל – זרוק הפקלאך * ותקל על עצמך“.⁴¹ מהר מאוד נוכחו לדעת שאין סיכוי להתקדם במהירות לאור-היום, כי המטוסים הגרמניים במאותיהם לא הירפו משיירות הפליטים ועשו בהם שמות גם בעורף הסובייטי. „היתה התחרות בינינו לבין הגרמנים... את מינסק הבוערת כבר ראינו מרחוק“.⁴² קבוצות רבות סטו מהכבישים המרכזיים והעדיפו שבילים צדדיים: „הלכנו בדרכים עקיפות ולא חטפנו אף הפצצה רצינית. היהודים המקומיים הם שכיוונו אותנו אך הם עצמם לא זזו“.⁴³

הלילה הועדף להליכה והיום הוקדש למנוחה בתעלות וביערות ולהצטיידות במזון. יהודים רבים יוצאי ליטא ולטביה נצמדו לקבוצות ה„פולנים“, פליטי המלחמה הוותיקים מלומדי הנסיון, כפי שהתבטא אחד מהם: „נדבקו אלינו ואמרו: הפולנים יודעים איך לברוח“. אל יעקב שניידרמן מקיבוץ „בחזית“ בפוניבז' נצמדה קבוצה של כעשרים צעירים והם עשו את דרכם יחד כל הזמן.⁴⁴ קבוצות רבות קבעו מראש יעדים לפגישות בצמתים מרכזיים ואם-כי התפצלו, היו הראשונים שהגיעו משאירים אנשי-קשר להורות את הדרך למאחרים. שיטת-קשר זו הבטיחה נדידה מבוקרת ככל שהדבר ניתן והתרכזות במלוכד של קבוצות רבות לאחר-מכן במקומות קרובים זה-לזה.⁴⁵

היעד – אפיה התיכונה

הראשונים עברו ברגל מאות קילומטרים במאמציהם להיחלץ מאזורי הקרבות וההפצצות עד שהצליחו לעלות על רכבות שהסיעו אותם במשך שבועות ופיזרום ביישובים וערים שבעורף הרחוק. גם משך הנסיעה היה ביד המקרה. היו שהגיעו

* פעקלאך (יידיש) – חבילות, מקביל ל„פקלאות“ בעגה הישראלית הצבאית.

לאוראל, "ישר ברכבת לאתר שלושה שבועות" והיו אתרים —, אחרי שבוע וכבר היו בסאראטוב".⁴⁶ אלה טלטוליהם בדרכים העיוורות נתמשכו עד-בלי סוף ואלה, בעיקר קבוצות מאורגנות שצעדיהם כווננו במחשבה תחילה, הצליחו להגיע במהירות יחסית למחוזות אסיה התיכונה. קבוצת השומרים מקלוסובה היתה כבר בראשית יולי 1941 ב,,ראזייזד (מיסעף-רכבות) 69" ליד סאמארקאנד. קבוצה אחרת הגיעה תוך עשרה ימים לסמולנסק ומשם, ברכבת לקאווקאז ודרך הים הכספי".⁴⁷ בחירת היעדים לא היתה חופשית: ,,למוסקבה לא נתנו להיכנס, גם לקאווקאז לא נתנו רשיון. החלטנו — טאשקנט". קבוצה אחרת שהגיעה לקויבישב עשתה מאמצים למנוע את פיזור חבריה ביישובי האזור ולבסוף הצליחו לקבל תעודות-מסע לדרום והגיעו לצ'ארדז'או. המגמה הכללית שייחדה את קבוצות החלוצים היתה אסיה התיכונה. רבים מהם — לא כולם — הנחתה אותם המחשבה על התקרבות לגבולות הדרומיים של ברית-המועצות.⁴⁸ היו שבגלל תשישות מתלאות הדרך הסתפקו במעט הבטחון וב,,מיקלט-הלילה" שמצאו לאחר שנחלצו מטווח מטוסי האוייב, אבל היו קבוצות שסירבו בתירוצים שונים להיכנע לשידולים או להוראות להישאר במקום וחתרו בכל כוחותיהם דרומה.

ראשוני הפליטים נתקבלו בעורף הרוסי באהדה ובחמלה. נשים בחלוקים לבנים קיבלו את פניהם בתחנות-הרכבת בלחם ובמרק חם, כפי שעולה מרוב העדויות: ,,אני מוכרח להדגיש את הסידור המופתי והיחס האוהד, יחס לבבי, של תושבי המקום: בכל תחנה ארוחה חמה ושתייה".⁴⁹

רובם הופנו לקולחוזים. הם המשיכו בחייהם המשותפים במגוריהם החדשים, בקופות משותפות, בדאגה לחלש ולחולה כהמשך טבעי לאורחות חייהם בעבר. בעבודתם בקולחוז ראו תרומה למאמץ המלחמתי והפתיעו את המקומיים שמושגיהם ודעותיהם הקדומות היו ,,שיהודים לא עובדים".⁵⁰ עבודת-השדה היתה ידנית, פרימיטיבית ומפרכת מאוד. תנאי החיים והשכר הלא-ריאלי היה בהם כדי לדכא מבחינה זאת לא היה הבדל ביניהם ובין תושבי הקולחוז הוותיקים שחיו בתנאים של עוני מעוול. העימות המאכזב עם המציאות הסובייטית היכה בתמהון בעיקר את חברי ,,השומר הצעיר" ו,,דרור" חדורי הרוח האוהדת למישטר הסובייטי. ואפילו ניסו לתרץ את ההווייה העגומה שנקלעו לתוכה בהשפעת המלחמה, נמצאו בקרבם לא מעטים שתקף אותם ייאוש בפגישתם עם ה,,סוציאליזם" שעל אדמת הסובייטים.⁵¹

מראשית נדודיהם ליוותה את הצעירים האלה הרגשת אי-נוחות גוברת והולכת על שנמנע מהם הגיוס לחזית. על-כן ראו בתרומה למאמץ המלחמתי על-ידי עבודתם המסורה מעין פיצוי לדחיית ידיהם המושטות ולעלבונם הצורב. במציאות הגיוס הטוטאלי לחזית היו הם כמעט הגברים הצעירים היחידים בקולחוזים, מאחר שהמקומיים גויסו ורק הנשים נשארו. ברם, כאשר פניותיהם נדחו, היה עליהם לחשב את מהלכיהם לעתיד.⁵²

כל אלה שנשארו תקועים באזורים נידחים ובצדי־הדרכים במרכזה ובצפונה של רוסיה, וכל־שכן בסיביר, הגיעו לאחר הערכת־מצב למסקנה שבתקופה זו רבת התהפוכות אסור להם להישאר מנותקים ממרכזי־יישוב גדולים. על־פי־רוב, בלי להידבר לקחו שוב את מקל־הנדודים ויצאו דרומה. החורף הקרב שימש דחף הגיוני למחוסרי־כל אלה ואף שיכנע את המארחים הזמניים שאפילו עזרו לרבים לקבל רשיונות־מסע.⁵³ טאשקנט היתה לאבן־שואבת לרבבות ומאות־האלפים של הפליטים היהודים, בין מיליוני המפונים, שנסו מאימת הכיבוש הנאצי. אפשר שרבים נזכרו בספרו של נייב־רוב, „טאשקנט עיר הלחם” ואפשר שהאקלים הנוח משך. מכל מקום, מרחוק נראתה התמונה ורודה יותר מאשר במציאות.⁵⁴

בזרם הזה נשתלבו גם הקבוצות החלוציות. בעיר קירוב היו מרוכזים כארבעים חברי „השומר הצעיר” והם יצאו דרומה בשני ראשים: „קבוצת גאליציה” ומוֹטֶק רוֹטמן בראשה ועוד קבוצה מיוצאי פולין בהדרכתו של מרדכי רוזמן. הם תיאמו ביניהם את שלבי המסע: „בעוד שקודם רצנו ו,הובלנו, הרי כעת ידענו לאן ולמה.”⁵⁵ בספטמבר 1941 הם הגיעו לעיר קארשי על גבול אפגאניסטאן ופגשו קבוצת חברים שהקדימה אותם, „קבוצת אוראל”, אף היא מ„השומר הצעיר”. אף־על־פי שהתקיימה בחיי־שיתוף בתנאים טובים יחסית, לא נרגעה עד שכעבור חודש החליטה „להתקרב לגבול, לטאשקנט”. אליהם הצטרפה קבוצת בנות מליטא, שבהגיען דרומה הופנו לקולחוז ליד תחנת־הרכבת של סאמארקאנד וכך גם קבוצת „מורדוביה”. אלה ואלה הונחו על־ידי אותה מחשבה: „נוכל אולי למצוא איזה שביל ולהמשיך בדרך לארץ־ישראל”. קבוצה שהיתה בקאזאן וזה דרומה רק באוקטובר ונפגשה בדרך עם „המוני פליטים, אזרחי פולין לשעבר, ששוחררו ממחנות־הריכוז ונעו דרומה, לא את כולם משך הגבול”. בדרך נפגשו מכרים וחברים וגם כאלה שאבדו בבהלת הימים הראשונים.⁵⁶

קבוצה שבדרך קיבלה את השם „סאראטוב” יצאה מלבוב ופגשה בדרך חברים מהריכוז השומרי בוילנה ויחד המשיכו דרומה. חברי קבוצה אחרת עבדו בספינה ששטה על הוולגה וקיוו להגיע לאסטראכאן שלחוף הים הכספי. כאשר פגשו בסאראטוב חברים של הריכוז הווילנאי שינו כיוון ויצאו לאסיה התיכונה.⁵⁷

קבוצה של חברי „דרור” ו„הנוער הציוני” יצאה מפיאטיגורסק בדרך למאחאץ־קאלה והים הכספי ולקראסנובודסק.⁵⁸ יצחק וידוקלה מקובנה יצא עם קבוצת שומרים ולכשנודע להם בדרך על „שומרים מפולין” שהגיעו לטאשקנט יצאו בעקבו־תיהם ואכן פגשו אותם. כך גם קבוצת שומרים מפוניבז' שבליטא שנמשכה לטאשקנט: „היתה לנו אשלייה שנצא מכאן, זה ייגמר ואולי נמצא דרך או שידאגו לנו לעלות לארץ.”⁵⁹

היו גם בודדים שבחוט סמוי גמשכו דרומה. משה פולונסקי שיצא בראש קבוצת מחתרת מבאראנוביץ וניתק ממנה ניטלטל והגיע לג'וזאק ואפילו הצליח להודיע

מיד לארץ-ישראל על קיומו. כך גם רפאל פלדמן מהרוביישוב, שבסביבות בוכארה מצא את חבריו מהריכוז בוילנה. היו אלה, השמועה, הפסיכוזה להגיע לטאשקנט, לאלמה-אטה, ולעבור את הגבול לארץ-ישראל, שחיזקו והזינו את דחפי החברים דרומה.⁶⁰

זישו אוסטרובר מגאליציה מתאר את תופעת הנהירה ללא-הידברות לטאשקנט: „מטרתנו [היתה] להגיע לגבול קאווקאז-תורכיה. התברר אחר-כך שעשרות ומאות חברי תנועה שלא ידעו עוד אז על הקשר של האחד עם השני וכל הפגישות היו מקריות בדרכים וכולם הלכו באותו כיוון, פנינו ל'עיר הלחם', לטאשקנט".⁶¹ מסתבר שרובם-כולם הנמקותיהם היו דומות ואפילו זהות: „הגענו לג'זאק. למה? מתוך אינטואיציה. הכוונה היתה יותר קרוב לגבול. אולי נחצה... דיברנו גלויות. תכננו לעבור לפרס ועברנו לסטאלינאבאד". ומישהו ביטא זאת בגלוי: „אני בורח לארץ-ישראל”.⁶²

ול'הלן: „לא התפתינו לתקוע יתד בעיר גדולה במרכז רוסיה, אוראל או סיביר הרחוקים... מתוך תחושה אינסטינקטיבית החלטנו שלא להשליך את מקל-הגדודים עד שנתקרב לגבולה הדרומי של רוסיה... על מפות שמצאנו בדרכים גילינו כי הגבול הפרסי הוא הקרוב ביותר לארץ-ישראל. הנסיונות להורידנו ולפזרנו באמצע הדרך לא הועילו. כבעלי-נסיון ידענו להערים עליהם. מטרתנו היתה ברורה. מחוז חפצנו — קירבת הגבול”.⁶³

השמועות עשו את שלהן. השמות טאשקנט, סאמארקאנד, ג'ומה ואחרים הדהדו באוזני החלוצים שבדרכים.⁶⁴ במשך החודשים יולי-אוקטובר 1941 נעזבו מיקלטי-הארעי ברחבי רוסיה והזרימה התנקזה, לרוב ללא הידברות-מראש ובמקרים מסויימים בעזרת שליחים-מקשרים, באגן-היקוות אחד — אזור אסיה התיכונה. קשרו בן תקוות גדולות. „הרגשנו כי עוד רבים ישקלו כמונו ויגיעו הנה. לכן — להקים נקודות אחיזה וקשר. התחלנו לחפש ולמצוא חברי תנועה”.⁶⁵

עם נפילתם של מרחבים סובייטיים נוספים לידי הנאצים החלו לפעול גם מוסדות-פינוי סובייטיים. זרם אדיר של שיירות על ציוד בתי-החרושת, העובדים ומשפחותיהם פנה לעבר אסיה התיכונה.⁶⁶ בגל הפליטים האדיר הזה שבלע בתוכו גם מאות חלוצים, הם שמרו על ייחודם ובשניים נבדלו מאחרים:

1. בקבוצותיהם המלוכדות והמאורגנות ששמרו בנאמנות על עקרון העזרה והערבות ההדדית ובכך אפילו היוו כוח-משיכה למצטרפים מבחוץ;

2. במטרת ההליכה דרומה, שמעבר למילוי הצרכים הקיומיים — הלחם והאקלים החם — האציל עליהם היעד התנועתי הנכסף של עלייה לארץ.

הציפיות הקיומיות כמעט והתאמתו: היתה עזרת המוסדות הממשלתיים בסידור מגורים ועבודה, היתה מנת-הלחם; היתה גם בהתחלה עם בואם קבלת-פנים אוהדת

של התושבים. האקלים החם פטר כביכול את הבאים מדאגות החורף הקשות. ובאשר לסיכוי העלייה, הרי בשלב הראשוני הזה של המלחמה עדיין ניטו תקוות ורודות.⁶⁷

שיחרורם של אזרחי פולין לשעבר מהמחנות

ב-12 באוגוסט 1941 נחתם הסכם בין ממשלת ברית-המועצות לבין ממשלתה הגולה של פולין בלונדון וכתוצאה ממנו שוחררו על-פי צו-חנינה כל אזרחי פולין שנכלאו והוגלו למחנות.⁶⁸ זרם פליטים חדש של מאות אלפים משוחררים נהר בחלקו הגדול דרומה. החנינה והחופש באו בפתאומיות והכול השתוקקו לצאת מ"ארץ עטופת התכריכים". הדרך למילוי משאת-הנפש הזאת הוליכה אל הצבא הפולני שעל הקמתו הוכרז רשמית.⁶⁹ מראם החיצוני של יוצאי המחנות היה שונה לחלוטין ממראה הפליטים מהמערב. אלה היו שלדי-אדם מעונים ובלויים שהפחידו במבטיהם הרעבים ומראם המאיים. החורף הקשה של 1941/42 החמיר את מצבם של הפליטים בכלל ושל משוחררי המחנות בייחוד. מחמת הרעב, הלכלוך והצפיפות נשאו אלו עימם מגיפות של טיפוס ודיוזנטריה, שהפילו בהם חללים לרבבות.⁷⁰ משהגיעו בהמוניהם אל אזורי הדרום גבר המחסור במיצרכים הבסיסיים ורבו גם הגניבות והפשעים האחרים. האוכלוסיה המקומית החלה לגלות פנים עוינות לכלל הפליטים ולפליטים היהודים במיוחד.⁷¹

בין משוחררי המחנות נמצאו גם יהודים מכל קשת-הגוונים הפוליטית. לצורך דיוננו נתרכז רק בעסקנים שנשפטו והוגלו בעוון השתייכות בעבר לאירגונים ציוניים וחברי תנועות-נוער שנאסרו והוגלו בעוון פעילותם הציונית במחתרת במשטר הסובייטי. בין אלה האחרונים היו: אסירי 1939 שנתפסו בנסיונות לעבור את הגבול לרומניה; פעילים מרכזיים שנשלחו מריכוז וילנה לשטח הגנרל-גוברנמן לווארשה או לאזור-הכיבוש הסובייטי; פעילי "גורדוניה", "דרור" ו"השומר הצעיר" שנאסרו ברובנה ובלוצק; נאסרי המחתרת מלבוב ב-1940; דורשי-עלייה שנעצרו בליטא בעוון הגשת בקשות לאשרות יציאה. כן היו ביניהם שנעצרו והוגלו בגלי המאסרים ההמוניים שבוצעו על-ידי הסובייטים ב"אזורי המערב". לא כולם זכו להגיע. היו בודדים שלא עמדו בחקירות ובתלאות המחנות, גופם כשל והם מתו באחת מתחנות הדרך הארוכה.

הגיון המשוחררים בחתירתם דרומה לא היה שונה מהגיונם של הבאים מהמערב. ארבע חברות "השומר הצעיר" שיצאו ממחנה-נשים סיפרו: "משך כל היותנו במחנה חיינו בתקווה שיבוא הרגע ונשתחרר... השלינו את עצמנו שאם נהיה בקירבת גבול אפגאניסטאן נוכל בנקל להגיע ארצה... בדרך הצטרפו אלינו עוד חלוצים".⁷² וכך גם בודדים וזוגות. יונה מילר ודוד לשנובר ששוחררו ממעצרם הגיעו למארי ושלום חמיאל לקארשי. ישראל רידלניק שנאסר יחד עם שמואל ברודר

(נפטר בכלא) ונפגש עם אברהם בורנשטיין שנאסר על גבול ליטא לא הפסיק לטעון: „מה שהתחלתי ב-1939 אני ממשיך ולא אחכה כאן אף רגע, החברים שלי הן נשארו בווארשה“.⁷³ את חבריהם הם פגשו במארי וסטאלינאבאד. הגיעו גם החברים שבשעתו יצאו בשליחות מהריכוז בוויילנה, ביניהם יהושע גלוברמן (גלבוע) מ„הנוער הציוני“, צבי מלניצר (נצר) מ„דרור“, א. ורסס מ„השומר הצעיר“. שניים אלה שוחררו יחד וצבי מלניצר מציין: „דרומה היה כל-כך מובן מעצמו... שאנחנו נוסעים לאזור הגבול בהנחה שמשם יכולים להגיע לארץ-ישראל... בטאשקנט עיר-הלחם עברנו ולא נתנו לנו לרדת. כך גם בבוכארה. ובכל זאת שנינו חמקנו וירדנו“.⁷⁴ אידה קאמינסקה יצאה מהמחנה יחד עם אוסקר הנדלר ואחותו וניתקה מהם במהומה שבאחת התחנות: „וכך נשאיתי בודדה, בלי כסף ובלי אוכל, לא יודעת לאן לפנות. מסביבי אלפי אנשים, פליטים כמוני. בתחנה אין אפילו מקום על הריצפה... נסחפתי עם הזרם והגעתי לבוכארה“.⁷⁵

היו גם כאלה אשר לאחר תלאות המאסר והמחנות נקלעו לצידי-דרכים ומצאו מיקלט זמני בדאגם לעצמם ולא חיפשו או לא מצאו קשר כלשהו עם חבריהם בברית-המועצות ואף לא עם ארץ-ישראל.⁷⁶

רובו המכריע של המחנה הציוני-החלוצי פעל יותר על-פי תחושה מאשר על-פי הוראות. אין מיספרים מדויקים על סך-הכול החברים שהגיעו לאסיה התיכונה. ההשערה ש„הגענו 80-90 אחוז של החברים דרומה“ קרובה לאמת.⁷⁷

בכל אותן הקבוצות נטלו אחריות מדריכים שהיו מופרים מהפעילות התנועתית בעבר. איש לא בחר בהם, איש לא מינה אותם. הם עצמם „תפסו מנהיגות“ מתוך תחושת אחריות לחבריהם ולתנועותיהם. בשעות-מיבחן חמורות גילו הם תושייה, כושר-הנהגה וחברות-למופת וזכו בהכרה ובאמון של חבריהם.

ראשית ההתארגנות והקשרים עם ארץ-ישראל

בין הבאים לאסיה התיכונה היו כמה מהפעילים המרכזיים של „השומר הצעיר“. הם ראו עצמם אחראים להתארגנות בתנאים החדשים, מתוך „מחויבות מוסרית כלפי החברים... שנתנו בנו את אמונם“ וגם בכוונה „להרגיש את דופק התנועה“. מיצוי האחריות הזאת למעשה פירושו היה התגרות בזרועות החוק: „איננו שוכחים שאנו נמצאים בברית-המועצות וכל התארגנות פירושה מחתרת ומשמעה סיביר ועבדות“.⁷⁸ בין הפעילים המרכזיים היו: מוטק רוטמן, בעבר נציג „החלוץ“ בענייני עלייה במגעים עם ה„אינטוריסט“ הסובייטי בקובנה; מרדכי רוזמן, חבר „הנהגה ב'“ בריכוז השומרי בוויילנה; יעקב ליסק מקיבוץ „אלגביש“, איש הגות ובעל סמכות אידיאולוגית ב„ריכוז“; יצחק וידוקלה (דקל), מההנהגה הראשית של התנועה בליטא; שלמה קלס, מפעילי המחתרת השומרית בלבוב.

מ. רוטמן ומ. רוזמן הגיעו לאזור טאשקנט בספטמבר 1941 ומצאו שם קבוצה גדולה למדי של חברי תנועה, מקיבוץ „בחזית“ בעיקר, שמנתה כחמישים איש ובאה לאזור עוד ביולי והתמקמה בסאמארקאנד ובסביבתה. קבוצות שומרים נוספות היו בבוכארה, קארשי, מארי, ג'ומה וסטאלינאבאד. פעילי התנועה בטאש-קנט היו כמובן ניידים, שכן עיקר מאמציהם בתקופה הראשונה נתמכו בסידור הבאים ביישובים שלאורך מסילת-הרכבת הראשית.⁷⁹ ה„קו“ או „לאורך הקו“ — אלה היו מונחים שביטאו תפיסה שלמה לגבי התפרסות המגורים, מערכת הקשר והפעילות במחתרת. ה„קו“ נמתח לאורך המסילה הראשית מטאשקנט לקארשי דרך סאמארקאנד, קאגאן (בוכארה) ומשם הסתעף מזרחה לסטאלינאבאד ולעבר הרי ההימאלאיה ומערבה לאשחאבאד בכיוון הים הכספי. בעיר קוקאנד שבין טאשקנט לסמארקאנד היתה הסתעפות לעבר עמק פרגאנה על שדותיו הפוריים ועריו.⁸⁰

הקשרים התבססו בעיקר על ביקורים אישיים והסתייעו בגלויות-דואר. כל ביקור אישי היה בבחינת מיבצע, שכן העלייה לרכבות, המלאות תמיד עד-אפס מקום בהמוני פליטים, הצריכה תושייה ואילתורים לרוב. לא-אחת צריך היה לנהל קרבות על תפיסת מקום על מדריגות הקרון או על הגג, לשחד קרונאים וכיו"ב. כל סוגי הרכבות הובאו בחשבון: רכבות נוסעים ומשא, מיכליות-דלק ואפילו רכבות עם ציוד צבאי, שהנסיעה בהן היתה כרוכה במאסר בטוח. אחת המשימות הראשונות היתה להגיע לחברים שהתמקמו רחוק מהמסילה בצדי הדרכים ולהעבירם אל הנקודות שלאורך ה„קו“.⁸¹

הנטייה להצמד ל„קו“ ככל האפשר הועמדה במיבחן באופן בלתי-צפוי. באזורים נרחבים באסיה התיכונה נאספו רבבות פליטים שהוסעו ברכבות לצ'ארדז'או ומשם לעבר הנהר אמו-דאריה אל מרחבי קארה-קאלפאקיה. עוד בטרם ייודע לרבים מהם שהנהר הוא בלתי-עביר בחודשי החורף הארוכים בגלל קפיאת מימיו, התחמקו כמה קבוצות של חלוצים בדרכים שונות ממעבר הנהר ונשארו בעיר או הסתננו בחזרה בכיוון בוכארה, צפונה. הם הבינו שאין להתמקם באזור המנותק מ„הקו“. אלה שעברו את הנהר נשארו שם עד קיץ 1942.⁸²

ההתארגנות המרכזית ראשיתה היתה בסיוורם של מוטק רוטמן ומרדכי רוזמן לאורך ה„קו“ עד לקארשי. משם המשיך מוטק לסטאלינאבאד ופגש את קלס שגם הוא ערך מסע דומה אל כעשרים חברי קיבוצו „במינהרה“ שהיו בקולחוז במרחק-מה מהעיר. בעיר עצמה היתה קבוצה מהקיבוץ השומרי „הבוקע-המנוף“. מוטק דיבר איתם על ההתארגנות, על גיוס חברי-פעילים ועל קשרים עם ארץ-ישראל.⁸³ הוא יקלס חזרו יחד לקארשי ושם, בעליית-הגג של דירת „השיתוף“, בנוכחותם של כעשרים מחבריהם, הכריזו על עצמם יחד עם מ. רוזמן כעל „הנהגת התנועה במרחקים“. שדה-הפעולה של ההנהגה התבטא בשלב זה במשיכת החברים המפוזרים במרחב אלפי קילומטרים אל הריכוזים ובקביעת סדרי הקשר עימם.⁸⁴

רוטמן חזר בדחיפות לטאשקנט בענייני מעבר הגבול לאפגאניסטאן ורוזמן וקלס המשיכו בביקוריהם לאורך ה"קו". השמועה על הקמת מוסד תנועת מרכזי מכוון עשתה לה כנפיים בקרב הקבוצות המפוזרות, שלמעשה גם ללא הוראות מלמעלה עסקו באותם דברים עצמם: יצירת קשרים עם חברים וקבוצות; קביעת צופני הידברות; בחירת "רכזי נקודות"; עיצוב משטר חיים והווי ברוח ערכי התנועה וראש-לכול, עזרה הדדית; קשרי מכתבים עם ארץ-ישראל ובמיוחד עם מדריכים שלהם ושליחים לשעבר. היותם יחד איפשר להם לתת את דעתם על דברים שמעבר לדאגות הקיומיות היומיומיות, כלומר — לפתח פעילות תנועתית. ואמנם, הוחל בחיפוש דרכי-מעבר בגבולות עם פרס ועם אפגאניסטאן וכן נתקיימו מגעים ראשונים עם גורמים פולניים רשמיים שהחלו להתארגן. שאלה חשובה נוספת שעמדה להכ-רעה ושנגזרה מקביעת היעד הסופי היתה — האם להישאר צמודים לתעודות-הזהות הסובייטיות או הליטאיות או לרכוש תעודות של אזרחות פולנית.

תנאי-החיים של פליטי מלחמה על תהפוכותיהם המרובות העלו את חשיבותם של אילתורים ותגובות מהירות במקום-העבודה ובדירות-המגורים, בתווזה ממקום למקום. עלתה חשיבותם של גילויי תושייה — ההיחלצות ממצב מביך או ניצול סיטואציה מבטיחה. באותה מידה גם עלה משקלה של הזהירות — הכשרון להסתיר "תכונות ייחודיות", לא לבלוט, לא למשוך עיני זר ולשמור על מרחק מהג.ק.ו.ד.

תחנות-הרכבת המו מהמוני-אדם לרבבותיהם, גפליים ונקלטים וממלאים את אולמות ההמתנה והרציפים. בתוך פקעות-אדם אלה היו גם חברי תנועות. החיפוש אחריהם נערך בכל התחנות לאורך ה"קו" שבהן כבר נאחזו חברי תנועה. אף-כי המיפגשים בין חברים בודדים או בין קבוצות היו פרי המקרה, הרי היקלעותם לחבל-ארץ זה לא היתה מקרית.

הונהגה תורנות של נוכחות בתחנות בכוונה "לדוג" חברים ומכרים מהרכבות החולפות: "תמיד הרחנו, חיפשנו".⁸⁵ בטאשקנט היתה גם תורנות קבועה במישרד-הדואר המרכזי. חבר שנתגלה היה מופנה למקום-ריכוזם של חברי קיבוצו או יוצאי עירו. המגמה היתה להקפיד על ההשתייכויות המסגרתיות מתקופת ההכשרה או הקן. אלה שנהנו מה"שרות" הזה מדגישים את חשיבותו: "בטאשקנט פגשנו במוטק. הוא מסר לנו על הריכוז בג'ומה. קיבלנו ממנו אפילו פתק כדי שיקבלו אותנו שם". בדומה לכך נתקבלו קבוצות אחרות: "אני המשכתי לבוכארה. במארי היינו קבוצה של כעשרים חברים, רובם מ'דרור' וחלק מ'השומר הצעיר'".⁸⁶ קבוצה אחרת, יוצאי גאליציה, הופנתה מטאשקנט לייסוד נקודה חדשה אך ההצלחה לא האירה להם פנים: "נתנו לנו שמות של חברים רבים באותה סביבה. לא יכולנו להתרכז במקום אחד כלכלית ובטחונית ויצאנו בכיוון בוכארה עם זרם הפליטים".⁸⁷

ההוראות לקבוצות היו מנוסחות בצורה עניינית וקצרה: "קודם-כל תתיישבו. תעבדו, תרוויחו, תתקיימו, תקלטו חברים חדשים ותזרקו גלויה, פוסט-קרטאנט

ואחר-כך נתקשר איתכם". חבר בודד שנשלף מההמון על-ידי "תורן" ראה עצמו כניצול ממש: "זה שינה כמובן מייד את מצבי.. למצוא בג'ונגל הזה חברים שלנו!" או: "באחת הריצות לרכבת פגשתי את מרדכי [רוזמן]. לראשונה — ידיעות על הארץ, על חברים והנעשה ביניהם. והוא אלי: מוליה [קושצ'אנסקי], טוב שפגשתיך. בקרוב תשמע ממני. יהיו חדשות טובות. אנחנו הולכים לקראת משהו. יש קשרים".⁸⁸

שונה ומסובך יותר היה איתורו של חבר לא מוכר ל"תורנים". כאן צריך היה להפעיל "חוש אישי" ולהחליט לפי טביעת-עין שכדאי לנסות ולהעלות בחכה את הפליט ה"נחשד". לרוב היה זה הלבוש שעורר ביחושים ואז היה ה"תורן" מזמזם כאילו לעצמו לחן תנועתי ידוע כמו "תחזקנה" או שיר חלוצי פופולארי אחר ותוך-כך עוקב אחרי התגובה. אם הרטיטו פני הפליט או ראשו גפנה לעבר הקול לא היה עוד ספק שהבחור הוא "משלנו" וגמנה עם אחת התנועות הציוניות. ואז היתה ההתוודעות: החלפת מלים כללית על עיר-המוצא ומכרים משותפים ובסופו של דבר על ההשתייכות התנועתית. אם נרכש האמון הנדרש, היה הבחור מופנה לנקודה המתאימה לו. פעילות זו של חיפוש וגילוי חברים הביאה גם להכוונתם של בודדים ללא-מסגרת ליצירת קבוצות שיוכלו ביתר קלות לעמוד במלחמת-הקיום האכזרית. פעילות אקטיבית זו אכן הביאה לגידול הריכוזים וליצירת גרעינים חדשים.⁸⁹

בין-השאר נתגלתה לגמרי באקראי קבוצה שלמה שחבריה אירגנו את חייהם על-פי עקרונות שיתוף בלי שהיה ידוע על קיומו של אירגון תנועתי מסועף. פשה סושקיס פגש בצ'ארדז'או כ-20 מחברי הכשרתו "בחזית": "הוא סיפר לנו הכול... מסר על מוטק, מרדכי, ליסק ועוד; שישנה תנועה וכל החברה נמצאים בג'ומה... אין לתאר את השמחה... הוקם מחדש הקשר. התחילו להגיע אלינו עוד חברים... נולדנו מחדש".⁹⁰

עד ינואר 1942 כבר הגיעו גלויות לעשרות בדואר המרכזי של טאשקנט וסגנון היה קצר ודומה בעיקרו: הגענו, נפגשנו, ד"ש מפלוני, מחכים לידיעות וכו'. באחת הגלויות נרמז חבר שיעביר שמות של חברים: "הבינתי שיש אירגון... הדבר ריגש אותי... רמז שעושים משהו". חילופי הגלויות בין רפזי ה"נקודות" והמזכירות הפיחו אמונה ובטחון: כל גלויה שהגיעה, היתה כאילו זריקה בשבילי שבכל זאת יש מישהו שאיכפת לו, שדואג וזה הוסיף תקווה וסיכויים, בכל אופן, זה הרים את המוראל".⁹¹

אחת הבעיות שהתעוררה היתה השמירה על הסודיות, ככלל ראשון בפעילות מחתרתית. לנאמנים — והם הציבור כולו לעשרותיו ולמאותיו — היו ידועים לא רק שמות רפזי הנקודות אלא גם שמות חברי המזכירות. גם הקשרים באמצעות הדואר לא הלמו את כללי הפעילות החשאית. את מקומם של "חוקי-הברזל" המחתרתיים

תפס האמון האישי, הבטחון שלא יימצא חבר אשר יסגיר במקרה שייאסר. לפי הנוהגים שהשתרשו רצוי היה שלא להרבות בשאלות ולא לחטט במעשיהם של חברי המזכירות או רפזי הנקודות. הכלל הלא-כתוב היה: שמור בלבך את הידוע לך ואל תדרוש במופלא ממך. „בתנאים הקשים והאכזריים זה היה הכוח היחיד שלנו. ידענו כי יש מקשר העושה מה שאפשר לעשות“.⁹² לא הסדרים טכניים והוראות כתובות פעלו כ-אם המחוייבות המוסרית.

האירגון הפנימי ב„נקודות“ הקטנות התבסס על חיי שיתוף במגורים ובפרנסה. לא כן היה המצב במקומות שבהם התרכזו עשרות חברים, כמו בסאמארקאנד, ג'ומה, מארי, סטאלינאבאד ועוד. כדוגמה יכולה לשמש הנקודה בג'ומה שמנתה כחמישים חברים, רובם חברי קיבוץ „בתזית“. הם הצליחו למשוך למקום את מרבית חבריהם, למעט פלוגת-פיוטרקוב, שלפי מה שנודע ניספתה מפגיעת ישירה של האוייב בדרך מנוסתה מזרחה.⁹³ המזכירות שנבחרה עוד לפני שפרצה המלחמה ראתה את עצמה אחראית לכל: למגורים, לעבודה ולעזרה ההדדית: „שמנו לעצמנו את הדאגה להבטיח לחם לכול ובמיוחד לחלש שבינינו“.⁹⁴ בג'ומה אפשר לראות דגם מייצג של זיקה תנועתית מלאה באירגון הפנימי ובדאגה לעלייה.

הגוש הגדול והמאורגן ביותר במחנה החלוצי היה של „השומר הצעיר“, אבל תהליך ההתארגנות הקיף גם את חברי תנועות הנוער האחרות. קבוצה של חברי „דרור“ מקובנה הגיעה לסאמארקאנד באוגוסט 1941 ובראשה יהודה דן, חבר מרכז „החלוץ הצעיר“ ו„החלוץ“ בליטא. רובם הסתדרו בקולחוז על-שם קגנוביץ' ליד תחנת-הרכבת וחלקם גרו בעיר. המקום היה לנקודת-אחיזה לבאים ולעוברים. תנאי העבודה היו קשים, מה-גם שרובה של הקבוצה היו חברים. שלא כפליטי פולין היו ילידי ליטא אזרחים סובייטיים והגברים נתחייבו בגיוס לצבא. בינואר 1942 נשארו בקבוצה תשע חברים וחבר אחד. היתה עוד חבורה של חברי „דרור“ מיוצאי פולין בעיר הישנה של סאמארקאנד. אלה היו מבקרים תכופות בקולחוז ומגישים עזרה לא-מעטה לחברים.⁹⁵

שניים מהפעילים המרכזיים של „דרור“ ששוחררו מהמחנות הגיעו לבוכארה בלי שידעו איש על קיום רעהו. היו אלה אוסקר הנדלר וצבי מלניצר שבא יחד עם חברו מ„השומר הצעיר“ אברהם ורסס. צעדם הראשון היה שיגור גלויות לארץ-ישראל. בינתיים אולו להם מעט הרובלים ונאלצו לעבור לקולחוז שבסביבה. לפני-כן דאגו „להנציח“ את שמם וכתובתם החדשה על הקיר במישרד ההרשמה הפולני, כפי שעשו גם כל האחרים שחיפשו ידידים וקרובים. אוסקר שגילה במקרה את כתובתו של צבי קרא לו לחזור לבוכארה. מקום-מגוריהם של בני משפחת צדקובים ברחוב קירפיצ'נאיה 8 נהפך לדירת המיפגשים ולכתובת מרכזית של חברי „דרור“.⁹⁶ הם יצרו קשר עם קבוצות חברים שלהם במארי, סאמארקאנד וקרמינה שהקדימו להגיע מליטא. בין-השאר מצאו גם את יוסף יעקובוביץ' מפלוגת בנדין.⁹⁷

ריכוז החלוצים במארי מנה מראשיתו כ-25 חברים שהיו בו מיוצאי הכשרות שונות כמו שאבלי, טאוורג, וילנה וכן ילידי ליטא. רובם היו מ„דרור“ ובודדים מ„גורדוניה“, „עקיבא“ ו„השומר הצעיר“. אהרון פאפיז' מ„השומר הצעיר“ הגיע לשם וסיפר להם לראשונה על חברים רבים מריכוז-וילנה שהתרכזו באזור סאמאר-קאנד. צבי מלניצר נטל על עצמו את תפקיד הקשר.⁹⁸

בנובמבר 1941 נערכה בבוכארה פגישת-תיאום של נציגי „השומר הצעיר“ ו„דרור“. השתתפו בה רוטמן, רוזמן והנדלר. הם ניסו לקבוע סדרי קשר וקווי-פעולה משותפים באזור רחב-הידיים. הרתיעה וההיסוסים מפני התקרבות הדדית יתרה היו משותפים ולא מחמת חילוקי-דעות אידיאולוגיים, אלא מטעמים שגזרו עליהם תנאי המחתרת. היה פחד מכל אדם חדש ולא מופר או שלא הומלץ על-ידי אנשים אמינים. ההסתגרות והחשש מהרחבת ההיכרויות היו למעשה צורך קיומי של כל האוכלוסיה. הנ.ק.ו.ד. היה בכל מקום ורשתותיו הפרושות לא היו גלויות-לעין ונתבקשה מסקנה חד-משמעית: „לא רצינו לצרף חברים שלא הכרנו אותם באופן אישי ולא היינו בטוחים בהם במאה אחוז“.⁹⁹

בין שתי התנועות היה שוני ניכר בתוקף ההפרש הכמותי שביניהם. מ„דרור“ רק מעטים, כמו ההכשרות בשאבלי וטאוורג, יצאו לדרך מזרחה ואיתם קבוצה של „החלוץ הצעיר“ מקובנה, קבוצה מוולין וכן חברים בודדים מנצ"ח בלטביה. בלט במיוחד היעדרם של פעילים מרכזיים. „שום אקטיבה של „החלוץ הצעיר“ לא הגיעה. לעומתם מ„השומר הצעיר“ — רוב ההנהגה הראשית הגיעה. אוסקר יצר איתם קשר“.¹⁰⁰ לשאלות הבלתי-פוסקות של הקיבוץ המאוחד בארץ-ישראל לפשר מיעוטם של חברי „דרור“ בקרב הפליטים השיב מלניצר כי מרכז „החלוץ“¹⁰¹ החליט כביכול עוד בליטא שלא לצאת מזרחה והוסיף: „לאחר שאנשי „השומר הצעיר“ יצאו על-פי החלטה, היו יותר מאורגנים, הכול [היה] מאוד רלאטיבי ביחסים של אותם הימים... בכל מקרה, כאשר נפגשנו, הם מייד קיבלו את אוסקר ואותי כחברי מרכז „דרור“... שיתפו איתנו פעולה באופן מוחלט... אין ספק שההחלטה שלהם היתה גבוהה“.¹⁰²

באותה פגישה בין נציגי שתי התנועות הוחלט לקיים קשרים הדוקים, להחליף מידע בענייני המעברים בגבולות ולהופיע במשותף לפני השלטונות הפולניים והמוסדות בחו"ל ובארץ-ישראל. עם הסיכומים האלה יצאו מ. רוטמן ומ. רוזמן לסיבוב של ביקורים על ה„קו“. על ההתארגנות ב„השומר הצעיר“ מסר מלניצר שאצלם „זה היה, מרכז התנועה“, זו היתה סמכות להכריע ולהחליט בדברים... ואם הם החליטו, אם הם המליצו זה היה מחייב... אני ואוסקר היינו, מרכז נייד... אוסקר לא עבד וקיומו היה על חברי התנועה“.¹⁰³ עם כל הרצון הטוב היה קשה במרחבי-אסיה לקיים אפילו את המשתמע מסיכומים כלליים אלה.

קבוצה של חברי נצ"ח בריגה יצאה לדרך בנפרד מהאחרים. הם הספיקו לקבוע כתובת לפגישות בסוורדלובסק אצל קרוב משפחה של אחד מהם. ואכן שניים

מראשיה של התנועה, מולקה יפה ויעקב יענקלביץ, נפגשו שם מחדש. יענקלביץ המבוגר ביניהם היה חבר ההנהגה בלטביה עד לחיסולה של התנועה: „היתה לי איזו סמכות מוסרית ואיזה, קשר סמוי, ממש כמו אצל עופות, עם מולקה והחברים שלי”.

מנובמבר ואילך התלקטה קבוצה בטאשקנט שדירתה שימשה כמרכז-מעבר וככתובת. לצורך הכיסוי הלגאליסטי נרשמו אחדים מהם באוניברסיטה וקיבלו רשות מגורים וגם כרטיסי-לחם. הם השתדלו לקיים קשרים עם חבריהם שגוייסו לצבא. „היה ברור שאם וכאשר אפשר יהיה לעלות לארץ אז הננו יודעים איפה אנחנו”.

הם פעלו בשיטת ההתכתבות והגיעו אל עשרות חברים שהיו פזורים ברחבי המדינה. ההמלצה היתה — להגיע לטאשקנט. לאחר שהוקמה היחידה הלטבית בצבא הסובייטי והחברים גוייסו אליה התהוו קשיים בקיום הקשרים. „מה שאני ציויתי עליהם — שיילכו דרומה כמו שאני עשיתי... שלא נתפצל, שבמרחבים העצומים האלה שיהיה לנו קשר... שלא תהיה לאדם ההרגשה שהוא בודד. זה היה משהו אינסטינקטיבי”. רוב דאגותיהם הופנו אל החברים שגוייסו לצבא. החלו לבוא פצועים מהחזית. צריך היה לטפל בהם ולהשקיע מאמצים כדי להשאירם בטאשקנט. מולקה היה יוצא לביקורים ו„תמיד היה מופיע ונעלם”. הוא הצליח להעביר קבוצה של בנות מאוראל לטאשקנט. נתקיים גם קשר עם שתי קבוצות בקאטה-קורגאן ובנאמאנגאן.

ב„תקופת טאשקנט” — כפי שזו נטבעה בזכרון התנועתי של חברי נצ”ח — „היינו כל-כך מלוכדים והיה לנו סיפוק כה רב בתוכנו, אבל עסקנו רק עם החברים שלנו”. הסתגרות זו גבעה מחשש של הלשנה. „בלי, היחד’ הזה... הרעיון והתקווה להגיע ארצה... לא היינו מסוגלים להחזיק מעמד ולהיאבק על החיים בתנאים הקשים”. מסכת יחסים זו בעלת האופי האינטימי עמדה להם במשך כל שנות המלחמה. הם גם עשו נסיונות גישוש על הגבול לפרס, אך ללא הצלחה.¹⁰⁴

קבוצת חברים בראשותו של חיים פלד מ„הנוער הציוני” שיצאה מווילנה הצליחה להגיע לאסיה התיכונה. נסיונם לתצות את הגבול לפרס נכשל ואז נדדו צפונה ונאחזו באזור העיר גורקי. לאחר תקופה קצרה של חיים בצוותא התפרקה הקבוצה בגלל גיוס חבריה לפלוגות עבודה. חיים פלד הצליח ליצור קשר-מכתבים עם ארץ-ישראל ומשם קיבל כתובות של חברי תנועתו ברחבי ברית-המועצות. רובם היו מפוזרים באזורים שונים אך השתדלו לקיים ביניהם-לבין-עצמם קשרי מכתבים. יהושע גלוברמן, חבר ההנהגה הראשית של התנועה בפולין, שנאסר בחצותו את הגבול לליטא — שוחרר על-פי צו החנינה לאזרחי פולין ונשאר בבדידותו עד למאסרו החדש בלי שהצליח לפגוש חברים מתנועתו.¹⁰⁵

קבוצה אחרת חיתה במאורגן ללא כל קשרים עם אחרים בעיירה איאלסון בתורכסטאן על גבול פרס ואפגאניסטאן. הם מעידים על עצמם שהיו „משוחחים כל ערב ובשיחות השקטות הללו תוכן כל חיינו... מחשבה אחת ורצון אחד לכולנו בהקדם האפשרי להגיע לארץ-ישראל“. מהנהגת תנועתם בארץ האיצו בהם שיחפשו חברים נוספים ועל כך השיבו: „האם אפשר למצוא מחט בערימה של שחת?... בדרכים נפרדנו. האחד מרוחק מהשני אלפי קילומטרים וייתכן שרק קילומטר אחד ואפשר לא לדעת על זה כלל“.¹⁰⁶ היו שמועות על קבוצות נוספות בסאמארקאנד, בוכארה, פרוג'ה ומיליוטינסק, אך אין לכך סימוכין.

מתנועת „עקיבא“ הגיעו לאסיה התיכונה שני פעילים מרכזיים: טוניו אייזנקראפט מקראקוב, שבזמן הסובייטים היה מראשי המחתרת התנועתית בלבוב ויוסקה שרצר. שניהם נפגשו בסאמארקאנד ונדברו לקיים ביניהם קשרים אך עד-מהרה נעלמו עקבותיו של טוניו. חבר „השומר הצעיר“ מגאליציה זישו אוסט-רובר שנפגש עם טוניו, שמע מפיו על כוונתו לארגן פעילות תנועתית ולנסוע לקויבישב לשם ביקור בשגרירות הפולנית. שרצר נפגש גם עם מוניק רייך, גם הוא מהפעילים המרכזיים של „עקיבא“, אך התארגנות תנועתית במחתרת לא היתה. שרצר קובע חד-משמעית: „אני לא קיבלתי שום אינפורמציה ולא הצלחתי לפגוש אף בן-אדם שהוא סיפר לי, שהוא היה באיזו תנועה מחתרית של „עקיבא“ או אפילו קשר תנועתי ברחבי ברית-המועצות“.¹⁰⁷ בסאמארקאנד היו לו קשרים עם כמה מחברי „השומר הצעיר“: „...לא תמיד היו מוכנים לספר לי הכול... הרגשתי שיש להם קשר עם התנועה, שהיא חיה ותוססת בתוך ברית-המועצות ולא כמו הקשר שלנו עם התנועה. ברצון התחברתי איתם ומה שהיה ביכולתי לעזור להם עשיתי“.¹⁰⁸

אין בידינו סימוכין על פעילות מאורגנת של בית"ר, אך היו מביניהם שהגיעו אל אזור הגבול על-דעת עצמם מתוך שאיפה לחצות אותו. אחד מפעיליהם המרכזיים „בן-משה“ היה נפגש באזור טאשקנט-סאמארקאנד עם יהודים ומקיים עימם, לדבריו, „שיחות נאציונאליסטיות“: „חיפשנו אפשרות לצאת מכאן ולהגיע לארץ... היו אלו סתם יהודים שלא היה להם לא גג ולא משפחה... גם ביניהם היו כאלו שאסור היה לסמוך עליהם“.¹⁰⁹ חברי בית"ר לשעבר שפגש היו ללא אמצעי-מחייה: „דאגתם הראשונה היתה איך להשיג תתיכת לחם... מחתרת? לא ולא! לא היתה. לא מאמין שאפשר היה שם לעשות קבוצות... ברגע שהיו שני הדברים העיקריים — דבר אחד הלחם, המחיה ואפילו מגורים... והדבר השני, היו מפחדים מנ.ק.ו.ד., אם-כי אנשים דיברו ורצו בכך, אבל זה לא ניתן היה לעשות בצורה אירגונית מחתרת ממש לפעולה“.¹¹⁰ אברהם פאלקוב, חבר בית"ר מן הנועזים שחצה את הגבול ונתפס, קובע מפורשות: „לא היתה שום תנועה בלתי-לגאלית ברוסיה... כי זה הכלל: ברוסיה הסובייטית לא יכול להיות שום אירגון... אחרי שבוע הוא יהיה חשוף וכל חבריו ייאסרו“.¹¹¹

יצר ההישרדות בתנאי הרעב הוליך חברי תנועה ספוגי חינוך ערכי אל ההתלכדות ואל העזרה ההדדית. בכוחה ניתן היה להתגבר על קשיי הקיום, אך לא פחות מההישרדות הקיומית-הפיסית היה פ, "יחד" הזה פער מוסרי. אמנם החזית היתה רחוקה אבל מסביב קבע המחסור ובעיקר המחסור באוכל. קרבות הרעבים היו מרים ולחם היה נחטף אפילו מפי האוכל, בלי לחוס על זקן אישה וילד. הגניבות או ה, "סחיבות" נעשו כמעט לעיני-כול — מחנויות, מקיסקים, ממיסעדות ומאנשים בשווקים והשלימה את התמונה הנבירה במיזבלות. האדם נתבהם במירדף אחרי פת-הלחם. והנה, בתוך המציאות העכורה הזאת ובצידה נתקיימו חיים אחרים שבהם שלטו מושגים וחוקים מעולם שונה וזר. באותן חבורות חלוציות הסעד לחלש וההתחלקות בפת-הלחם היחידה היו בבחינת עקרונות-חיים מקודשים: "עזרה הדדית — ייחודית רק לנו. ביחס למה שראינו אצל הפליטים מסביב, הרי על דאגה לזולת היינו יחידים-סגולה. חיפוש אנשים, הבאתם, סידורם במקום חדש, כרטיסי לחם — וזאת אולי הפעולה הברוכה ביותר".¹¹² כרטיס-הלחם היה עיקר העיקרים ואפשר להבין חשיבותה של ארוחת-חנם במיסעדה שבה עבדה אחת החברות. "העובדה שיכולים להלין חבר ללילה... ארוחה חמה — הרי זה כבר דבר עצום". וכך גם לעת מחלה: "הנה חלה צבי... מייד נאספים כספים וללא ויכוח. ממש הצלנו את חייו... במקרה אחר גייסו כספים להשגת פניצילין שעלה הון-תועפות. מקרים כאלה היו רבים מספור".¹¹³ ההרגשה, שחבר בצר לו יש לו על מי לסמוך ובמי להיעזר, הפכה את ה, "צוותא" לממשות חיה. מערכת היחסים הזאת ניבחנה יום-יום מחדש ותוך-כך נתחשלה והעמיקה ויצרה תחושה של כוח.

בדומה לעזרה ההדדית גם העבודה, היינו עמל-הכפיים, לא איבדה את ערכה בים הניווט המוסרי והחברתי שמסביב. העבודה כדרך לא היתה אטראקטיבית ביותר במציאות הסובייטית. היה קשה מאוד, ולפעמים בלתי אפשרי, להתקיים מהעבודה וקל יותר היה להוציא לחם מספסרות ושוק שחור. המחנה החלוצי שהמילה, "הכשרה" סימלה בעיניו קודם-כל הסתגלות לעבודת-כפיים דחה מתוכו את אותם הבודדים שלא עמדו בפיתויי השוק השחור. חבורת הבנות בקולחוז גאוותה היתה על השיתוף והעזרה ההדדית שקיימה ועל הסתייגותה מעסקי השוק השחור: "אנחנו שמרנו על טוהר המידות. היו כאלה שעסקו בעסקי השוק השחור".¹¹⁴ הדיונים האידיאולוגיים שהתקיימו בריכוז השומרי בוילנה ושמצאו את ביטויים בסיסמה, "לעולם לא כפליטים", עוד הדהדו באוזניהם והטביעו את חותמם על כיוון המחשבה ועל אורח-החיים שאחד מהם היה העבודה כעקרון וכ, "טעם החיים".¹¹⁵

במגורים המשותפים היה בסיס החיים השיתופיים כפועל-יוצא טבעי של החינוך התנועתי. "הקיום בדוחק, אבל שיתוף מלא" — כך אמרו השומרים שעבדו בשדות הכותנה בקולחוז שליד סטאלינאבאד. ובקארשי: "החיים על בסיס קולקטיבי. התחלקנו בכול". ובסאמארקאנד: "ההכנסה הלכה לקופה משותפת, המשכנו בחיי

קומונה וגרנו יחד".¹¹⁶ למרות הקיום העלוב נולד הצורך בחסכון ובהקמת קרן לצרכים שמעבר לקיום היומיומי, צרכים מקומיים וגם תנועתיים, בהתאם להתבטאות אופיינית: „רק המחשבה שקיימת אפשרות לעזור לאחרים עודדה אותנו מאוד". עם כל הדבקות בטוהר המידות אי-אפשר היה בתנאים הקשים להימנע מיחסיות מסויימת. קשה היה לקיים בטוהר את העקרון המוחלט של קיום מעבודה בלבד. ה„סחיבות" ממקום-העבודה שנשתרשו בקרב הבריות כחלק ניכר מההכנסה, למרות שהיו כרוכות בסיכונים, ולמרות עונשי המאסר, חדרו גם לשולי החבורות החלוציות. המציאות הולידה לא-מעט סתירות שלא תמיד נמצא להן פתרון. למשל: חייב היה אדם להיות מרותק למקום-מגורים ולמקום-עבודה כדי שיזכה בכרטיס-לחם. מכיוון שהשהות בברית-המועצות נתפסה כארעית וכתחנה-בדרך, הריתוק למקום נראה כמיגבלה. להיות חופשי, להחליף מקום, לקום ולנוע בעת-הצורך, מחמת מצוקות שונות, נהפך ל„טבע שני" לכל המחנה. לעומת זאת בלט הצורך של התבססות במקום-העבודה ושל הפיכת ה„נקודה" למקום-קליטה לנוודים מקרוב-באו. הניגוד בין שתי המגמות ליווה את הקבוצות מיומה הראשון של המלחמה ועד סופה.

כניגוד למציאות המנוכרת מסביב וכהמשך לחינוך התנועתי ולהוויה החלוצית המיוחדת, שמקורה היה בקיבוצי-ההכשרה בעבר, רווחה ב„נקודות" השאיפה להתעלות מעל לדאגות הקיומיות ולתת פורקן גם לכמיהות הנפש ולצמאון הרוח. הגישות המשותפות של החברים היו תמיד ספוגות רומנטיקה ארצישראלית וקיבו-צית. הדירה הקטנה היתה נגדשת עד-אפס מקום על-ידי עשרה או אפילו עשרים נאספים. הסיפורים שקלחו מאליהם נגעו בעבר ורקמו את העתיד. היתה בהם משום התנתקות מן ההווה העכור והתמכרות לערגות. הנה למשל הצליחו להגיע בשלום לג'ומה ארבעה מחמשת החברים שנאסרו על הגבול הרומני ב-1939 והוגלו. „חמישה יצאו מולדת לבנות" — הפך אז להימנונם של חברי „בחזית". עתה, כמובן, נערכה מסיבה ובה שרו בהשתפכות-הנפש את שירי ארץ-ישראל וחזרו פעמים אין-ספור על דברי העידוד המקובלים: „להחזיק מעמד ונגיע, לבטח נגיע!"¹¹⁷

השיחות בפגישות המשותפות קפצו מנושא לנושא, החל מידיעות על חברים נוספים שנתגלו וגמור בידיעות מהארץ שהגיעו בגלויית-דואר או במיברק. חשיבות מיוחדת נודעה לחגים: ראש-השנה, פסח, חנוכה ועוד. „כל חג חגגנו באותה מתכונת כמו בקן התנועתי... היינו שרים כאילו בהיטהרות כזאת, אנחנו כולנו של אמא". היתה אקסטאזה כזאת בשירה, ביטוי לגעגועים. אני חושבת שהחברים יזכרו את הימים ההם עד יומם האחרון".¹¹⁸

בסאמארקאנד התאספו בחדרם של פוליה ואברהם טוכפאבריקאנט (טופח) כעשרים וחמישה חברים, לרגל חצי-יובלו של הקיבוץ הארצי. פתחו כרגיל ב„אנו עולים ושרים". שלמה מנדלביץ (מן) שהיה רכז המחתרת בעיר כולה נשא נאום

חגיגי. הוגשה תקרובת ופצחו בשירה וסיימו בהימנון „תחזקנה“. בכל התכונה החגיגית הזאת נשכחו מרוב התלהבות כללי הזהירות הראשוניים: „אחרי זמן לא רב ראינו כמה שהיינו נאיביים, לא זהירים ולא לקחנו בחשבון את השכנים והסביבה... וקשה לי עד היום להבין איך לא אסרו את כולנו... ולא הושיבו מאחורי מנעול ובריח“. לידיו של שלמה מנדלביץ נפל במקרה ספר שירים של ביאליק שבזכותו נערכו ערבי קריאה ושיחה. „הספר נהפך לתנ"ך של כל החברה... שמרנו עליו כמו על קמיע"¹¹⁹.

שמחת החיים פרצה לא־אחת אפילו החוצה תוך התעלמות מכללי הזהירות. במארי, במקום־העבודה של חברי „דרור“, השתפכו הרוסים בחגיגה שערכו בשיריהם העממיים והזמינו גם את החלוצים לשיר. אלה פצחו בשירה עברית והרוסים היו בטוחים שאלו שירים בידיש, וזאת למרות שהיו שם יהודים שהבינו את ההבדל ו„הדבר היה בגדר סכנת־נפשות ואיום במאסר ובכל זאת שרו“.

במקום אחר היתה מסיבת ריקודים ובחור אחד קם ללמד „את הריקוד המערבי־אירופי החדש ביותר... ויצא במחול ההורה. זה מצא־חן בעיניהם. זה קל ללמוד... היינו תמימים. שרנו שירים עבריים. כנראה לא ידענו עד־כמה זה מסוכן“¹²⁰.

על רקע ההווי החברתי העשיר שנוצר בחבורות והתרוממות־הרוח ככל שניתן בתנאי היומיום העכורים התבלטה בדידותם של ה„יחידים“ שניתקו בנדודיהם מחבורותיהם ונאבקו איש איש עם גורלו בייאושם ובפחדיהם. היו מהם שמצאו לבסוף את אחיהם לתנועה כמו ירחמיאל ש. „שהיה מבודד ומיואש ואיך שהתעודד מהפגישה איתנו ובינינו“¹²¹. גרוע יותר היה מצבם של אלה — והם היו מאות, חברי תנועות שונות — שעד סוף המלחמה לא נודע להם על קיומה של תנועה חיה ורשת של עזרה הדדית וקשר עם הארץ. מבחינה זו אופייני סיפורה של אידה קאמינסקה שאומצה כבת על־ידי יושב־ראש קולחוז טאדז'יקי. בלבנה פנימה חשה בדידות איומה למרות מצבה הכלכלי המשופר והיה זה בסך־הכול בריחוק של 8 ק"מ מבוכארה! יום אחד, לגמרי במקרה, שמה לב לשני בחורים שכאילו עקבו אחריה. לדבריה, „אחד נדמה היה מופר לי ואולי רציתי שיהיה מופר לי“. מהשיחה התברר שהיו אלה טוביה כהן וחברו שבאו לחפש אותה על־פי שמועות שהגיעו אליהם. הפגישה פתחה לפניה עולם שאליו נכספה אך היתה בטוחה שהקיץ עליו הקץ: „פתאום התחלתי לראות הכול באור אחר. התחלתי להאמין שאוכל לצאת מהחיים האלה“¹²².

בדל־שמועה על חברי תנועה שהיה מתגלגל בדרכים משונות ומגיע אל חבר בודד היה מחולל סערה בנפשו ורצון לחתור אל החברים, ואכן „לא פעם הגיעו חברים ממרחקים בחירוף־נפש — הרי זה לא כל־כך פשוט היה אז לנסוע“¹²³. אכן, היו הריכוזים החלוציים מרכזי־משיכה ומקור של עידוד: „הריכוזים האלה אין ספק שהצילו את חייהם של חברים רבים... אחד תמך בשני גם כלכלית וגם מוסרית“¹²⁴.

חשיבות מיוחדת נודעה לתעודת-הזהות האישית. במשטר הסובייטי „התעודה היא האדם“. על כל צעד ושעל צריך היה להציגה. ולא די בכך: תעודת-הזהות חייבת היתה לשאת את החותמת של המליציה המקומית לשם קבלת זכות-מגורים. היתה זאת פרוצדורה שנועדה להכביד על נדידת אזרחים ממקום למקום ולקיים שליטה מירבית על תנועותיהם. לגבי הפליטים יצרו התקנות והנוהלים מעגל קסמים: המליציה לא רשמה אותך אם לא היה לך מקום-עבודה ולעבודה לא התקבלת ללא אישור המליציה.¹²⁵

שלטונות המשטרה והבטחון כנראה לא היו ערוכים לקליטת הזרם הגדול של הפליטים ולא-אחת היו אובדי-עצות נוכח הגלים המגיעים. הפליטים למדו לנצל את חולשותיהן של הרשויות ואת הבקיעים השונים שבתקנות. פליטי פולין ששחררו מהמחנות על-פי ההסכם עם ממשלת-פולין הגולה קיבלו אישורים מודפסים על נייר רגיל ובהם הפרטים האישיים, אך בלי תצלום ובלי טביעת-אצבעות. „יתרון“ כזה הפך את התעודה לסחורה מבוקשת. פליטי פולין שהגיעו מליטא היה רשום על תעודותיהם (שנתכנו בליטאית „ליודימאס“) „פליט“. בעליהן היו מעוניינים לרוב להחליפן בתעודות של משוחררי המחנות. ילידי מזרח-פולין העדיפו תעודות עם מקום-לידה במערב-פולין. בעיני החלוצים שהגיעו מליטא נראו כבעלות-עדיפות התעודות הפולניות של משוחררי המחנות. למראית-עין נשקף מהן הסיכוי של יציאה מברית-המועצות.¹²⁶

החלפת תעודה גררה אחריה המרת זהות, שם ושם משפחה ולרוב גם החלפת מקום-מגורים ועבודה. יתרון „הנייר הפולני“, שהיה סחיר ב„שוק פולני“, לא תמיד היה לו על מה שיסמוך וה„שמועות“ היו משפיעות על הביקושים. בעזרת „מאכרים“ ניתן היה להשיג את „הנייר“ גם ב„פלאצובקות“, דהיינו הנציגויות הפולניות המקומיות שריכוזו בידיהן את תעודות הנפטרים. בתעודות כאלה לא קשה היה גם לשנות פרטים אישיים לפי הצרכים שנולדו. מטבע-הדברים גם המחנה החלוצי מצא עניין בתעודות הפולניות ויחיאל מֶכְטִיגֶר גשלח מסאמארקאנד לבוכארה לטפל בדבר. הוא חזר לאתר שהסתכן ברכישה ובהעברה ובאמתחתו כמה מאות תעודות.

היה גם „ייצור“ עצמי של תעודות לצורך רישום במליציה: „בעזרת מטבע פולני שעליו היה ה„גשר“ סימלה של פולין ייצרתי אישורים, אותנטיים“ בעזרת טוש — מעיד אחד מחברי „דרור“. בעיירה ג'ודובאן „סחב מנחם שווארץ את החותמת ממקום-העבודה והחתים לי את התעודה“. לפעמים נפתרה בעיית הרשיונות על-ידי תכסיס פשוט: הצהרה במליציה על אבדן התעודה.¹²⁷

ב„השומר הצעיר“ טיפלה ברכישת תעודות פולניות המזכירות המרכזית. קניית התעודות והחזקתן היו כרוכות בסכנה ועל-כן הוכנו מקומות-מחבוא בג'ומה ובסאמארקאנד.¹²⁸ לגבי יוצאי התנועות מליטא שהצטיידו בתעודות פולניות התעוררה בעייה של אי-ידיעת השפה. „אזרחי פולין“ החדשים האלה שיננו על-פה

מילים וביטויים רווחים בפולנית או הציגו עצמם כבחורי-ישיבה לשעבר שעובדת
ניכורם לשפת-המדינה היתה מקובלת כעבודה קיימת.¹²⁹

לא היה זה לפי כוחן של הרשויות, נוכח ההיקף העצום של תנועת הפליטים,
להתחקות אחרי הזיופים ואפשר שכלל לא העלו על הדעת במציאות הסובייטית את
הימצאותו של שוק-תעודות. דבר שאינו מוטל בספק הוא שתילופי הזהות המרובים
גרמו לשיבושים ואי-הבנות בהתכתבות עם ארץ-ישראל. שם הבינו בקושי את
המתרחש והדבר היה במידה רבה בעוכרי החברים בברית-המועצות.¹³⁰

הקשרים עם חוץ-לארץ התנהלו בשני אפיקים: האפיק המשפחתי-האישי שנוצל
גם למסירת הודעות למרכזי התנועות בארץ והאפיק הישיר, היינו שיגור מכתבים
או מיברקים למוסדות מרכזיים בארץ-ישראל, כמו הסוכנות היהודית, ההנהגה
העליונה של „השומר הצעיר“, ועדת חו"ל של „הקיבוץ המאוחד“ וכו'. מכתבים
אישיים לראשי הזרמים התנועתיים שייכים אף-הם לאפיק זה: ליערי וחזן, לטבנקין,
למשה קולודני, לפנחס לבון, לשאול מאירוב ועוד.¹³¹ „הדבר הראשון שעשיתי
בהגיעי לסטאלינאבאד — קניתי גלויה ושלחתי למרחביה“ — זאת הגירסה החוזרת-
ונשנית בפי רבים.¹³² הנדלר ומלניצר מ„דרור“, משהגיעו למקום שלהערכתם היו
עתידים להישאר בו זמן-מה, שלחו מיד מיברקים לעין-חרוד וגבעת-ברנר. מחיר
המיברקים שולם בדמי מכירת הלחם שהיה ברשותם.¹³³ מקירוב יצא מיברק למר-
חביה בזו הלשון: „שתי קבוצות מליטא מזרחית למוסקבה. מקווים להגיע“.¹³⁴
קבוצה של חברי נצ"ח שהיתה בטאשקנט הצליחה ליצור קשרים עם מוסדותיהם
בארץ באמצעות מכתבים לכפר-בלום ולכינרת.¹³⁵ חיים פלד שהגיע לפיאטיגורסק
וגלוברמן שהיה בדרכו לטאשקנט יצרו קשר עם קבוצת ניצנים.¹³⁶ כל זה היה
בתקופה מוקדמת יחסית, בחודשים יולי-ספטמבר 1941.

ראוי לעשות אבחנה בין פניות למוסדות רשמיים לבין סוג של מכתבים תנו-
עתיים שנשא אופי חברי-אישי. אלה היו מיועדים לחברים שהספיקו לעלות
מווילנה ממש לפני הפלישה הגרמנית ובשמותיהם נסתמלה ההנהגה הוותיקה
והמופרת. פֶּאֶלֶה היו שייקה ויינר או אדם רנד ב„השומר הצעיר“ ואברֶמֶל גבלבר
או נתן בליז'ובסקי ב„דרור“. הפניות אליהם בעיקרן לא היו אישיות — אלה היו
תביעות מוסריות שבצד הערך האישי-הרגשי שלהן היה בהן מיטען תנועתי רב-
משקל.¹³⁷

המכתבים נכתבו בידיש ומחמת עינא-בישא של הצנזורה הכילו רמיזות לרוב,
בשביל יודעי ח"ן בלבד, כלהלן: „טייערע יאטן! * כבר כתבתי לכם פעם ומפיון
שאיני מחכה לתשובה הריני כותב בפֶּשֶׁנִית... חיים בתקווה ואמונה. הנני מסודר עם

* בחורים יקרים.

מוטק כמו קודם... הכול תלוי בדובקין ובהדסה.* הם, יאטן טובים, ויכולים הרבה לעשות... הציצו פעם למרחביה, תיפגשו עם אדם, תזכירו להם מפיון שהם גוהגים לשכות... אני אישית איני זקוק לתמיכה אבל המשפחה שלהם זקוקה לכך... לדאבוני ליפסקר** אינו מבין זאת. ד"ש לכולם — יענקל".*** עד מהרה גוייסו כל החברים הנזכרים ועימם גם גוספים לפעילות בתנועותיהם.¹³⁸

בחודשי המלחמה הראשונים היתה ההתכתבות חד-סטרית — מברית-המועצות לארץ-ישראל. ב-24 בספטמבר 1941 הגיע מיברק ראשון באנגלית מהקיבוץ הארצי בחתימת משה זילברטל וזו היתה לשונו: „הבריקו שמות הקרובים ונשלח סרטי-פיקאטים”.¹³⁹ הבשורה הייתה גלים בין החברים במסר הענייני ובסגנון המעשי שלה. נאמר במפורש: יש סיכויים לעלייה! בנובמבר קיבל גם הנדלר מיברק ממזכירות הקיבוץ המאוחד ובו אישור קבלת המכתבים מברית-המועצות והודעה על סרטיפיקאטים שנשלחו. תשובות מארץ-ישראל נתקבלו במשורה ובאיחור ובעיני חברי-הפעילים בברית-המועצות היה הדבר תמוה ויצר מרידות ומועקה, אף-כי היו מודעים לשיבושים אפשריים בגלל זמני המלחמה. צבי מלניצר מפקפק אם בארץ הבינו „שצריכים לשלוח תשובה”. והוא קובל: „ולא היה להם שכל לשלוח תשובה משולמת... פעם הלכתי עם אוסקר [הנדלר] והתלבטנו — האם לאכול ארוחת-צהריים או לשלוח מיברק... יכול להיות שלא היה להם מה לענות — אז לא עניתם! אבל בשבילנו העובדה שלא קיבלנו תשובה למיברק קשה לתאר את משמעותה. זה היה דבר כל-כך מדכא...”¹⁴⁰

אם עד ספטמבר-אוקטובר 1941 לא נתקבלו תשובות רבות, הרי מאוקטובר-נובמבר ואילך התחילו להגיע מכתבי-תשובה גם לחברים בנקודות השונות ומשם דאגו להודיע על-כך מייד למזכירות.¹⁴¹

לקשרים אלה, בעיקרם מיברקים, שהחלו להיווצר בסתיו ובחורף 1941 לא היתה חשיבות מעשית, אך העידוד שקרן מהם קשה להגזים בתיאורו. „המיברק כשלעצמו, פרט לסיכויים, היה לנו ולכל אנשינו באזור נחמה גדולה... זיק של תקווה”.¹⁴² חברי „השומר הצעיר” מליטא, למשל, שלחו מיברקים ללוי דרור, השליח האחרון שפעל בתנועה וחזר לארץ בימי השלטון הסובייטי ורבה היתה שמחתם כאשר הגיעה תשובה ממנו.¹⁴³ וכך גם הרושם שעשה מיברק תשובה של הקיבוץ המאוחד: „כמה המיברק עודד וחזק את החברים קשה לתאר עכשיו... ובכלל לא יוכל להבין זאת אדם שלא היה במעמד ההוא... על מה עוד אפשר לחלום אם לא על סרטיפיקאט?”¹⁴⁴

* דובקין, מנהל מחלקת העלייה בסוכנות; „הדסה” סימלה את הסיכוי של עזרה כספית מיהדות ארצות-הברית.

** אברהם ליפסקר שריכוז את ההנהגה העליונה של השומר הצעיר במרחביה.

*** יענקל היה כינויו של מרדכי רוזמן.

המכתבים לארץ-ישראל הכילו בלשון קצרה, עניינית, ועל-הרוב מרומזת, תיאורים של אורח-החיים, הבעיות והחלומות של האנשים: מרדכי רוזמן כתב: „ממשפחתנו נמצאים פה כאלף איש: משפחתי, איצ'לה, אליושקה ושלום אחווה.* אינני יודע את כתובות כולם אך במשך הזמן אשיג. אדק ופיניה גם-כן פה, רק אינני יודע איפה...** רבים מאיתנו חיים כמו בטארטאקי.*** אני נמצא יחד עם מוטק ובקשרים עם ליסק... הנני מבקשך פעם נוספת, סדר לי עם דובקין,**** זה בשבילי העיקר. מה דעתך, אולי ברגינסקי יכול לפעול או אהרון כהן?*****¹⁴⁵

המכתב פרש יריעה רחבה ורמז על כיווני-פעולה אפשריים כפי שגראו לאנשים שבמרחקים. ניכרת בו הדאגה למחנה החלוצי כולו על כל שלוחותיו התנועתיות.

במיברק מדצמבר 1941 בא לביטוי מוחשי ומפורש צורך חיוני נוסף: „זרז את דובקין לשלוח כסף. טאשקנט. פוסט רסטאנט.“¹⁴⁶ ההתכתבות הזאת, שהיתה קמצינית וזהירה בביטויים בצעדיה הראשונים מחשש בילוש, נעשתה נועזה ומפורשת יותר, משום שהניחו כי לא עוררה את תשומת-לב הרשויות. מן הראוי להדגיש שהיו גם קבוצות של חלוצים שהחליטו להימנע מלבוא במגע כלשהו עם ארץ-ישראל: „לא התקשרתי עם ארץ-ישראל כי פחדתי. אסור היה.“ קבוצה שלמה מקיבוץ „המנוף-הבוקע“ של „השומר הצעיר“ נתקעה באזור גורקי ואיבדה כל קשר עם חברים אחרים וחיה בשיתוף מלא, אך בבידוד מוחלט והשתקת העבר. וכל זה מפחד הלשנה. כמותם היו עוד קבוצות ובודדים שדבר קיומם נתגלה רק אחרי הרפטריאציה ב-1946.¹⁴⁷

הקשרים עם ארץ-ישראל תרמו תרומה משמעותית בתחום שלא היה צפוי. מכתבים לארץ הגיעו מבודדים ומקבוצות שהיו פזורים בכל רחבי ברית-המועצות והמרכזים הפעילים לא ידעו עליהם. שמותיהם וכתובותיהם של אותם חברים הועברו מארץ-ישראל לחברים באסיה התיכונה וכך נתאפשרו הרחבת הקשרים

* „משפחתי“ פירושו חברי הריכוז השומרי בוילנה; איצ'לה — הכוונה לחברי „השומר הצעיר“ מליטא שיצחק וידוקלה (איצ'לה) היה חבר הנהגתו; אליושקה — הכוונה לפעילי המחתרת של „השומר הצעיר“ ב„אזורים המערביים“ שמרכזה היה בלבוב; „שלום אחווה“ — הכוונה לפעילים על הגבול הליטאי בימי הזרימה לוילנה שנאסרו והוגלו לסיביר ושחררו בתוקף ההסכם עם ממשלת פולין.

** אדק בורקס ופנחס שטרן. מסתבר שמרדכי ביודעו שאדק יצא מוילנה מזרחה, היה סבור שהגיע לאסיה התיכונה ולא ידע שחזר העירה כעבור מיספר ימים.

*** טארטאקי — הכוונה לרחוב טארטאקי 3, הדירות בוילנה שבהן התרכזו רובו של הריכוז השומרי והרמז הוא שהחברים באסיה התיכונה חיים חיי קיבוץ.

**** „סדר לי עם דובקין“ פירושו — דאג לסרטיפיקאטים.

***** ברגינסקי מ„הקיבוץ המאוחד“ היה מהעומדים בראש עלייה ב' ואהרון כהן, איש הקיבוץ הארצי, קיים כביכול לפי השמועה קשרים עם גורמים סובייטיים.

וצירוף חברים נוספים. בארץ-ישראל התרשמו מאוד מממדי הריכוזים התנועתיים: „שש מאות חלוצים בגבול כפליטים" וזה רק מתנועה אחת, מ„השומר הצעיר". הרושם שנוצר בארץ היה שמדובר באלפים. באותם חודשים של סוף 1941 היו ידי הגורמים בארץ קצרות מלהושיט עזרה ממשית, אך גם דברי העידוד והתקווה מילאו תפקיד קונסטרוקטיבי בחיזוק ידיים רפות. „שתחיו בתקווה", „מחפשים דרכים", דואגים לכם" ועוד ביטויים כיו"ב החיו לבבות.¹⁴⁹ במוסדות היישוביים החלו לגלות עניין רב במחנה החלוצי הזה וללוות בעניין וגם בדאגה את ההתפתחויות בו. נבדקו אפשרויות להעברת סרטיפיקאטים ועובדה רשימת אישית בהתאם למידע שהגיע על קדימויות בתור לעלייה אם תהיה. ואכן, לאחר מאמצים מרובים הצליחה הסוכנות היהודית להשיג 100 רשיונות-עלייה בשביל כל הפליטים היהודים בברית-המועצות!...

הסרטיפיקאטים הועברו לשגרירות הבריטית בקויבישב בירתה הזמנית של ברית-המועצות. רשימת השמות היתה בסוף 1941 בשגרירות הפולנית, שעליה היתה החובה להעביר את הידיעה למועמדים ליציאה. באנדרלמוסיה הכללית של נדידת ההמונים היה מן-הנמנע לאתר כתובות והשמות הועברו לנציגים הפולניים המקומיים באזורים השונים.¹⁴⁹ זישו אוסטרובר מצא על לוח-המודעות של „הנקודה הפולנית" בסאמארקאנד מיברק בשבילו ובשביל אשתו עם הודעה על סרטיפיקאטים בשבילם, בלי שצויין בה שם השולח. פעילי „דרור" בבוכארה קיבלו הודעה מהנציגות הפולנית המקומית על רשיונות-עלייה שנתקבלו בשבילם. רוב ההודעות לא הגיעו לנמענים. היו גם תופעות הפוכות: ההודעה הגיעה והנמען חשש מפני מלכודת: „קיבלתי הודעה מהנ.ק.ו.ד. שיש בשבילי סרטיפיקאט ואם אקבל ויזה אוכל לצאת. לא הלכתי. פחדתי".¹⁵⁰

המזכירות המרכזית של „השומר הצעיר", כשם שהורתה לחברים לשלוח גלויות אישיות לארץ-ישראל כך דרשה מהם עכשיו לשלוח מיברקים עם נתונים אישיים מפורטים. המהדרים צירפו למכתביהם גם תצלומים. הנדלר שלא היה בטוח אם המכתבים מ„דרור" עם רשימות המועמדים-לעלייה הגיעו לארץ, העביר את השמות והפרטים במיברקים, בצירוף החתימה „אוסקר". עד למאי 1942 נתקבלו רשיונות-עלייה רק בשביל ארבעה או חמישה חברים.¹⁵¹ מאה הרשיונות שנשלחו מהארץ נשארו בשגרירות הבריטית בקויבישב ללא מימוש.

מרכזי התנועות בארץ-ישראל הרכיבו רשימות מועמדים לעלייה. מ-2 בספטמבר ועד ל-17 באוקטובר 1941 הוגשו לסוכנות היהודית 17 רשימות.¹⁵² המיברקים שיצאו מהארץ הכילו ברובם אי-אלה מלים אנגליות כמו: Cable names of relatives (הברק שמותיהם של קרובי-המשפחה) והפירוש, כפי שהובן, היה לאסוף שמות של חברים רבים ככל-האפשר לשם קבלת סרטיפיקאטים. תכונה זו שהפיחה תקוות רבות נמשכה עד למועד צאת צבא אנדרס במארס 1942. לאחר-מכן נשתנה תוכן המיברקים והוצע לחברים להצטרף לצבא אנדרס המתפנה לפרס.¹⁵³

מסתבר שהסרטיפיקאטים, שאמנם הועברו לקויבישב, לא הביאו ליציאת בעליהם שפן לא די היה ברשיון-כניסה לארץ-ישראל. היו בדרך עוד שני מיכשולים כמעט בלתי-עבירים: היתר-יציאה מברית-המועצות ואשרת-מעבר. ידוע רק על היתר-יציאה אחד שניתן רק בסוף 1942. לעצמו של דבר היתה ל"מהומת הסרטיפיקאטים" חשיבות רבה, פנים-תנועתית. היא תרמה ל"הרמת המוראל" במחנה. אנשי-המעשה מלומדי הנסיון לא האמינו בערכן המעשי של הבשורות. כלפי-חוץ היתה לה השפעה חיובית מסויימת על היחסים שבין נציגי החלוצים לבין השלטונות הפולניים.

חשיבות רבה, לצד התביעה לסרטיפיקאטים, היתה הדאגה לכסף, שגם אותו לא הפסיקו לדרוש מארץ-ישראל. מנובמבר 1941 ואילך הגיע חסרון-הכיס לנקודה קריטית. "שלח כסף", תבע הנדלר במיברק לגבלבר ו"גלטום" (מוטק רוטמן) פנה ישירות לדובקין ולמ. שפירא מהסוכנות. "יענקל" (מרדכי רוזמן) כתב דברים מפורשים וגם רמז שפנייתו היא גם בשם "דרור": "למה אינכם מטלגרפים. שילחו כסף. כתובת דובקין. תודיעו לאידלסון * בקשר עם אוסקר".¹⁵⁴

מסתבר שמערכת הקשרים קויימה בין שני קצווי עולם על-ידי אותן הנפשות הפועלות שהלכו במשותף בוויילנה ועתה עמדו בירושלים מזה ובטאשקנט מזה. היה זה תהליך מתמשך וכמעט רצוף של התגבשות קשרים. הספקנות לגבי סיכויי העלייה בדרך הלגאלית הווארה מדי-פעם בתקוות קלושות ובד-בבד לא הוסחה הדעת מהאפשרות האחרת שהנסתר בה היה מרובה מהגלוי והיא הברחת הגבול לפרס או לאפגאניסטאן.

הפעילות בגבולות

בדרך הטבע גישאו העיניים אל הגבול הדרומי של ברית-המועצות לעבר פרס ואפגאניסטאן: "החלה פרשת הנדודים מרצון לגבולות המדינה... אנו מטלטלים עצמנו בין גבולות במטרה אחת — להיות קרובים יותר לאפשרות של עלייה ארצה... כל הדרכים הובילו לירושלים".¹⁵⁵ מנסיונם האישי ידעו רבים כי ברצות הסובייטים להגij את הגבול, "אפילו ציפור לא תעבור".

קבוצת חברים מ"דרור" בהיותה בקראסנובודסק התיידדה עם קצין סובייטי יהודי. מששמע את דיבוריהם על חציית הגבול הזהיר אותם: "קינדערלאך, שם כלבים ואנשים שומרים, גבול ברוסיה לא יכולים לעבור!".¹⁵⁶ כמסתכל מן הצד מוסר הסופר צ'מני כי פגש בטאשקנט חלוץ, מפר מהכשרת גרוכוב בפולין. הוא דיבר על ליבו שיצטרף לדרך, לאשחאבאד שעל הגבול. "הוא אמנם הלהיב אותי באידיאליזם שלו, אבל לא הצטרפתי אליו". גם בסטאלינאבאד פגש קבוצת חברים שחיו "בכעין שיתוף קטן... ושוב אותו דבר — רק לגבולות".¹⁵⁷

* ישראל אידלסון (בר-יהודה) מ"הקיבוץ המאוחד".

שני סוגי מוטיבציה הינחו את ההולכים לגבול: בודדים שסיכנו את עצמם ביודעים, בחפשם פתרון ליחיד, לעצמם; שליחי-ציבור, בעלי מוסר תנועתי שבהליכתם התכוונו לפלס דרך לאחרים, לרבים. אלה ואלה חתרו לאותה מטרה.

ההצלחות היו בודדות. ידועים שמותיהם של יחידים בלבד שחצו את הגבול והגיעו לאחר גדודים לארץ-ישראל. אופייני הוא סיפורם של מיכאל דוידוביץ, בונים לייזרוביץ ויצחק שפירא, שלושתם חברי „הנוער הציוני” מהריכוז החלוצי בוילנה. הם נפגשו בסאמארקאנד והחליטו לנסות את מזלם על הגבול האפגאני על-דעת עצמם ובלי מתווכים. דרך מארי וקושקי הגיעו ברכבת בסוף נובמבר 1941 לסאנדיי-קאצ'י שעל הגבול. שם פגשו קבוצת פליטים יהודים מלטביה שעזרו להם בהכנות. הצטרף לדרכם ליטאי בשם קריסטאקוס, שהיו לו מצפן ומפה. הם נעו בלילות ולאחר תלאות רבות נעצרו בביילה-מורגאב, בעומק 40—50 ק"מ באפגאניסטאן והובאו ב-17 בדצמבר לקאבול הבירה. שם ישבו בכלא מנותקים מהעולם עד אפריל 1942 כאשר עלה בידיהם ליצור קשר עם הקהילה היהודית המקומית ועם הנציגות הפולנית והדבר הביא לשיפור תנאי המאסר. הם השתחררו הודות לשתדלנות רק באוקטובר 1942 ודרך הודו ותעלת סואץ הגיעו לחיפה.¹⁵⁸

בחציית גבול אחרת השתתפו אליהו שור, לייב זמל ומנדל פרייזרוביץ, מהנדס אודסאי שנפטר בדרך. הם חצו את הגבול יחד עם כמה קצינים פולנים ונאסרו באפגאניסטאן. הפולנים שוחררו אחרי כמה שבועות ואילו גורל קבוצת היהודים בכלא עד לשיחרורם ועלייתם ארצה היה כגורל קודמתה.¹⁵⁹

נסיון אחר שהוכתר בהצלחה היה בדרך לפרס. שלושה חברים יצאו בליווי מברית בימים שבין ראש-השנה ליום-הכיפורים (20—30 בספטמבר ב-1941). אחד מהם, יצחק רוזין, סר בדרך לאחד הכפרים להצטייד במזון ולא חזר. היה זה אות-אזהרה לשני חבריו שלא להיכנס ליישובים. לאחר כמה לילות-הליכה הגיעו לכביש חדש שנסלל ליד מאשהאד. שם מסרם המברית לידי נהג-משאית שלמזלם היה יהודי מטהראן. הם החליטו להתקדם מפרס לעבר עיראק. בהצטלבות הכבישים מאשהאד-חמדאן-פאהלווי העבירם הנהג לידי נהג יהודי אחר וכך המשיכו לחאנאקין. יהודי המקום עזרו להם להגיע לבגדאד. במקרה מצאו את דרכם אל חיים (אנצו) סירני שפעל בשליחות „המוסד” ובעזרתו הגיעו לארץ.¹⁶⁰

אלה שלושת המקרים הידועים כיום של הברחות-גבול מוצלחות שעליהן כמובן לא ידעו באותם הימים פעילי התנועות בברית-המועצות. נסיונות אחרים של גניבת גבולות, של יחידים או של קבוצות שהתארגנו למטרה זו, נכשלו כולם. הדעת נותנת שהיו יוזמות דומות שעליהן לא נודע דבר ושנסתיימו בכשלונות ובאבדן עקבות.

אחת הקבוצות ששמע סיפור הרפתקאותיה הגיע לאוזניהם של החוגים הציוניים היתה „הקבוצה הליטאית”. היו אלה ציונים אמידים יוצאי ליטא. בסוד עניינם

היה טקאץ', עובד ה"אינטוריסט" לשעבר בקובנה, שגילה את אוזנו של מ. רוטמן על המיבצע הצפוי. "הם הבינו כי צירופו של, חלוץ' ישוה לקבוצה גוון ציבורי... קשרים עם מוסדות". בהתייעצות בזק של מזכירות, "השומר הצעיר" הוחלט לצרף חבר-תנועה לקבוצה: "לא כל-כך בגלל המישהו שיעלה אלא למען סגנונית ראשונה שתמסור דרישת-שלום על גורלנו... החלטנו להסתכן... לא העלינו על הדעת שזאת יכולה להיות פרובוקציה... חיפשנו סדק לעלייה, לקשר". רוטמן היה המקשר ולשם-כך נפגש עם המתווך הראשי, יהודי מקומי עשיר בשם איברהים יוסוף ג'אנוב. במשא-ומתן שהתנהל בביתו השתתפו עוד, "מתווכים". משפחת שוואב מלטביה מימנה את המסע והגיס סגל נכלל יחד עם בני משפחתו בקבוצה הראשונה. בראשית דצמבר 1941 הם יצאו לעיר טרמס הסמוכה לגבול. הפתק המיוחל עם האישור שהכול עבר בשלום הגיע והוחל בהכנת קבוצה שניה שאליה צורף מאיר הוכברג, חבר קיבוץ "אלגביש": "לא הצטרכתי לשכנע אותו הרבה... בכלל לא צריך היה שיכנוע. היתה אווירה של משמעת, רצון טוב... לגנוב גבול ולהגיע לפרס ומשם לארץ-ישראל... חושבני שמאיר ראה זאת כתפקיד וגם ככבוד... מסרנו לו ה'קודים'... ותיארנו לנו שחוזרת פרשת הגבול לריכוז וילנה, בעד כסף".¹⁶¹

מאיר הוכברג יצא מקארשי לסטאלינאבאד כדי להצטרף לקבוצה. הוא עוד הספיק להיפגש עם חברי קיבוץ "במנהרה" שהיו בקולחוז ליד העיר. לאחד מהם אמר, "כי הוא יוצא למשימה חשובה ואולי בשובו יהיה לו מה להגיד וזה חיזק את רשמי שהולך ומתארגן משהו".¹⁶² הקבוצה יצאה. מהנסיון שנרכש בעבר נקבעו צופנים להטעיית המבריחים, למשל, פתק שבו נאמר כי "הכול מצויין — המשך לשלוח אנשים" — פירושו היה כשלון. רוטמן שליווה את הקבוצה אכן קיבל פתק עם בשורת איוב כזו אך העמיד פנים והבטיח למבריחים לארגן קבוצה נוספת. הוא הסתלק בחיפזון מהמקום בנסיון לטשטש את העקבות. השמועה על הכשלון נפוצה ברחבי התנועה והיה לו בתקופה מאוחרת יותר המשך, במפולת ובמאסרים של רוב הנפשות הפועלות עם השלכות על קורותיהם הבאות של חברי התנועות ברחבי אסיה התיכונה. לימים, כאשר נפגש רוטמן במחנה-הסגר עם שוואב נודעו לו פרטי הפרובוקציה של הנ.ק.ו.ד. שהיתה ביסוד המיבצע.¹⁶³

גורלו של מאיר הוכברג נשאר עלום. הידיעה היחידה שלפיה היה כלוא באפגאניסטאן הגיעה ליהושע לייבנר, נציג הסוכנות היהודית בבומביי. על שמו הבדוי (מאיר דימובסקי) הועבר סרטיפיקאט והקונסול הפולני בקאבול עשה מאמצי-שווא למצאו.¹⁶⁴ מאיר הוכברג, "מוותיקי התנועה ומנאמניה, צנוע בהליכותיו, מסור לחבריו, נבון ואמיץ" היה הקרבן הראשון של השליחות אל הגבול.

נסיון נוסף נעשה על-ידי אברהם פאלקוב, בית"רי מלטביה, יחד עם טרכטמן מבסרביה. הם הגיעו ביולי 1941 לסטאלינאבאד והתקשרו עם מברית שכאילו העבירם אל-מעבר לגבול. אנשי המשמר שהציגו את עצמם כ"אפגאנים" תפסו

אותם והושיבם בכלא סטאלינאבאד. ה"גבול" והנהר שחצו היו בתחומי ברית-המועצות וה"מבריתים" היו סוכני הנ.ק.ו.ד. בפרשה היה מעורב גם יהודי שקישר ביניהם לבין ה"מבריתים". הם נידונו לעשר שנים.¹⁶⁵ מצויה גם עדות לא ברורה על בני משפחת גלדשטיין מקובנה שיצאו כאילו בשתי קבוצות ונתפסו ליד סטאלינ-אבאד.¹⁶⁶

רוב היוזמות היו קשורות בעיר אשחאבאד. ישראל צמח אירגן יציאה יחד עם אפשטיין, לוין ואנטון בראשית ספטמבר 1941. הם התלבשו בבגדים של אנשי המקום, "עברו את הגבול" ונפלו ישר לידי פרשי משמר-הגבול. גם הם נידונו לעשר שנות מאסר.¹⁶⁷

הפליטים שהגיעו לאשחאבאד בראשית המלחמה סודרו ב"פנימיה" שברחוב קארל מארקס. היה ביניהם איש בשם פישר שנתפתה להצעת מפר תורפמני לחצות את הגבול. ב-12 באוקטובר 1941 הוא יצא עם קבוצת חברים. כולם נתפסו ונידונו למאסר. פישר העיד, כי בכלא נפגש עם פליטים מ"הפנימיה" ומסיפוריהם הוברר שכל היציאות היו פרובוקציות יוזמות על-ידי הנ.ק.ו.ד. הוא מנה 33 שמות של ציונים שפגש בדרכו למחנות שנתפסו כולם בנסיונותיהם לחצות את הגבול.¹⁶⁸ נודע לו בין-השאר על קבוצה של שמונה ציונים באשחאבאד ששילמו כל אחד 2,000 רובל ובאחד מלילות פברואר 1942 הם הוזמנו לביתו של המברית. זה יצא לדרך עם שניים מהקבוצה וחזר עם "סימן מוסכם" שעברו בשלום. למחרת הוציא שניים נוספים שחזרו כלעומת שבאו וכל העניין נכשל. זינבר, אחד מהשניים ה"מאושרים", נידון למוות וחברו גראניצה לעשר שנות מאסר.¹⁶⁹

מדי-פעם היו מגיעות ידיעות על מאסרים וירי-למוות של ציונים גונבי-גבולות. פסמן, מתאבק ידוע בלטביה, נורה על הגבול; צבי נתנאלס, בית"רי מראסיין שבליטא, נורה על הגבול בעוד שני חבריו-למסע נאסרו ונידונו למאסר.¹⁷⁰

הדי הכשלונות המרובים הגיעו בדרכים שונות אל ריכוזי הפליטים. גם השל-טונות דאגו שהדברים יתפרסמו ברבים. בסטאלינאבאד הובלה קבוצת נתפסים ברחוב הראשי למען יראו וייראו. באשחאבאד, למרות השמועות הקודרות שנפוצו בקהל, הוסיפו לא מעטים להימשך למלכודות שפרש להם הנ.ק.ו.ד. ופרטי הקורות אותם בחלקם נודעו לאחר שנים מרובות, כשהנידונים חזרו מהגולאגים. ישראל צמח שמע בבית-הסוהר על עוד ציונים שנתפסו ונכלאו ומסתבר שמיספר המעיוזים ו"דוחק-הקץ" הגיע לעשרות רבות ואין להגיע למיספרים מדויקים.

לצד המאסרים ומקרי-המוות היו גם כשלונות שנסתיימו ללא קרבנות כשגונבי-הגבול הצליחו לחמוק מידי משמרות-הגבול או הנ.ק.ו.ד. אליעזר בשן ויוסף רורמן חברי "השומר הצעיר" מווילנה נפלו ביולי 1941 לידי של "מאכר" שהבטיח בעבור "כסף כבד" להעבירם יחד עם עוד עשרה בחורים לאפגאניסטאן. לאחר ששילמו לו

את הכסף הביאם ברכבת מסאמארקאנד למארי ושם נעלמו עקבותיו. במפת-נפש ובחוסר-כל חזרו לסאמארקאנד.¹⁷¹ חיים פלד מ„הנוער הציוני” ניסה בעזרת מברית, יחד עם קבוצת חברים וביניהם גם כמה יהודים מבסרביה, לחצות בדצמבר 1941 את הגבול מקראסנובודסק אך נפתחה עליהם אש והם חזרו כלעומת-שבאו.¹⁷² ב„פני-מייה” שבאשחאבאד התארגנה קבוצת שומרים מליטא בראשות חבר ההנהגה הראשית יצחק וידוקלה (דקל). הם שילמו למברית והתאספו במקום המיפגש לקראת היציאה: „חיכינו כבר בפארק שיקחו אותנו. למזלנו הוא לא בא. הסתלקנו למארי. אחר-כך הסתבר שהוא עובד הנ.ק.ו.ד.”¹⁷³

יהודה דן, חבר מרכז „החלוץ” ו„דרור” בקובנה הגיע עם אברשקה לוריא לאשחאבאד בספטמבר 1941. שם פגשו ב„פנימייה” כמאתיים פליטים, רובם מיהודי ליטא. הדיבורים על ה„יציאה” התנהלו שם בגלוי ואפילו היו נפרדים בפרהסיה מקבוצות-יוצאים. יהודה, לאחר פגישתו עם יצחק וידוקלה, התנגד ליציאה כל עוד לא נתקבלו ידיעות מקבוצה קודמת. בעת משא-ומתן עם מברית פשטו אנשי ג.ק.ו.ד. ואסרו את כולם. לתדהמתם הם שוחררו. החברים ביקשו את יהודה דן שייעלם מהמקום, שכן „פעם שניה אם אוסרים — אבוד!” דן חזר לסאמארקאנד ושם קיבל ידיעה בצופן מוסכם על הקבוצה שיצאה וכי „כולם נפלו לידי המשטרה.”¹⁷⁴

החבורה הגדולה של קיבוץ „השומר הצעיר” „בחזית” שישבה בגומה ראתה פתח של תקווה בכניסתם לפרס של הצבא האדום מזה והצבא הבריטי מזה. גאספ כסף ונאגר מזון ועל סאשה סושקיס הוטל לצאת לאשחאבאד כדי להתחקות על האפשרויות. כשהגיעה הרכבת למרחק של שלושים ק”מ מאשחאבאד נעלו אנשי הנ.ק.ו.ד. את הקרונות: „וכבר מתנפלים: אה, אתה נוסע לגבול, אנחנו מכירים אתכם!” ושום תירוצים לא עוזרים. מורידים אותך ואתה חותם כי במשך 24 שעות הנך מתחייב לעזוב את העיר”. חבר קיבוץ „המנוף” שפגש שם ביקש לשכנעו שאין לו מה לחפש במקום, כי „הגבול סגור” ועוד הוסיף סיפורים על קבוצת יוצאי ליטא שיצאה ונעלמה ועל שני בחורים מרובנה, אהרון תהילים וכץ, שעל גורלם לא נודע דבר. למרות הבטחתו לעזוב את העיר נשאר בה עוד עשרה ימים ואפילו ניסה להתקשר עם מברית שדרש סכומי-עתק בעד כל מוברת. בסופו של דבר השתכנע כי הסיכויים שואפים לאפס. בדרך חזרה הוא פגש קבוצת חברים בצ’ארדז’או. שם כבר ידעו ממקורות אחרים שאשחאבאד היתה מלאה אנקוודיסטים מוסוים ו„אפילו מצחצח-הנעליים” הוא איש שלהם. אלה הפיצו שמועות על בחורים ש„עברו והצליחו” ולמעשה נחבשו בכלא.¹⁷⁵

גם ממארי יצאו לאשחאבאד לבדיקת המעבר בגבול אך התרשמותם היתה שלילית. חגורת הנ.ק.ו.ד. הלכה והתהדקה ואפילו הוחל בחטיפת פליטים בתחנת-הרכבת וברחובות. הם חזרו מאשחאבאד „בהלם”: „הרושם מהסיוור היה מדכא. אין סיכוי, אין קשר... כולם שם מדווחים לשלטונות. סוכם לא להסתכן יותר.”¹⁷⁶

המפליא בכל הפרשיות האלה הוא שחרף כל הכשלונות שנודעו ונפוצו ברבים לא פחתה הזרימה לעבר יישובי הגבול ושוב ושוב חודשו הנסיונות ממקומות שונים ובתחבולות שונות לגבור על המחסום תוך התעלמות מהסכנות.

בספטמבר-אוקטובר 1941 הופיע סוג חדש של נועזים. לייבל למפרט מנצ"ח לאחר שנפצע בחזית הגיע לאשחאבאד במדים שאיפשרו לו לנוע באופן חופשי במקומות אסורים לאורך הגבול. הוא סייר בקירבת הגבול, ראה את שומרי-הגבול ואת כלבי-השמירה ומסקנותיו היו כי „אין סיכוי, צריך לחזור“. משומרי-הגבול שם נודע לו על יהודים שנתפסו או נהרגו.¹⁷⁷ בדומה לו הגיע גם ישראל פרידמן שנפצע בחזית והחלים. הוא התקשר עם מבריה אבל משום-מה לא יצא וכך ניצל מאסון: „למחרת נודע לי שכולם נאסרו. המבריה — עובד נ.ק.ו.ד. בין החברה היו הרבה מ„השומר הצעיר“ מליטא... באותו לילה נהרג היהודי מלטביה, פסמן המתגושש“.¹⁷⁸

הנסיונות נעשו לא רק בכיוון אשחאבאד. מולקה יפה ויאקה יענקלביץ מנצ"ח בלטביה הגיעו בטאשקנט בנובמבר 1941 לאדם בשם שטיבלמן, שאמור היה לעזור להם במעבר לאפגאניסטאן: „ניסינו ללקט את החברה כדי לעבור את הגבול. טיפלנו בכך במשך שנה... הסתבר שזו היתה פרובוקציה (מה שנודע לנו ביושבנו בכלא). כל העת הגבול גירה אותנו“.¹⁷⁹

מיירנץ, ואפניאז' ורוזן מהכשרת „דרור“ בשאבלי ואיתם שניים מ„הנוער הציוני“ הצליחו להגיע לקוליאפ, עשרה ק"מ מהגבול האפגאני ליד הרי פאמיר. הדרך לשם היתה מנותקת כמעט כל חודשי השנה והפשירה רק בקיץ. הם פגשו שם פליטים מפולין שסיפרו להם על קבוצה שיצאה ונתפסה וגורשה למחנות. התברר להם עד-מהרה שהמקום הוא חסר סיכויים: „התקפלנו משם מהר“.¹⁸⁰

פנחס הנדלסמן וישראל רידלניק מ„השומר הצעיר“ הגיעו לדז'יליקולה, כעשרים ק"מ מהגבול, מקום-שם פגשו קבוצה מקיבוץ „המנוף“. מהם שמעו על גורלו של מאיר הוכברג. הם הסתדרו בעבודה כמרססי-שדות והיתה להם אפשרות להתקרב לגבול ולקבל מושג על הסיכויים: „כל כמה מטרים קפצו לי חיילים סובייטים שהיו כאילו קבורים באדמה בתוך החול והיו צועקים: „עצור!“... ומובן שזה נתן לנו את האות לשבת ולא לזוז ולחכות“.¹⁸¹

סביב מעבר הגבולות נוצרה חרושת שמועות, רחוקה מהדיוק. העובדה הנחרצת היחידה שבלטה מתוך הסיפורים היתה שהנהירה אל קירבת הגבול לא נפסקה. היו כאמור, שניסו לצלוח ונכשלו והיו שתכננו וקשרו קשרים ולבסוף נרתעו, בהסתמכם על הכשלונות ולמהלך אקטיבי של חציית-הגבול לא הגיעו. במארי למשל פגשו יעקובוביץ וקבוצתו בחבר-מכר שייעץ להם לא להמשיך לעבר הגבול וממש עצר בעדם והם אכן חזרו. „לא ידוע לנו שמישהו הצליח לעבור ואלו שניסו נאסרו...“

יוצאים מן העיר כחמישה ק"מ וזוהי תקופתו של אברהם אבינו... שמעו נביחות כלבים וחזרו בבהלה".¹⁸²

בסטאלינאבאד אירגן מלשין קבוצה שלמה ומסרם לשלטונות. אישה שאצלה התגורר רונפלד עבדה כאגרונומית והיתה מסיירת ברכיבה באזור הגבול. הוא הצטרף אליה לסיורים והשתכנע כי אין להתגבר על אמצעי השמירה. „היו נסיונות ואף לא הצלחה אחת" — סיכומים פסקניים אלה היו מלווים בתיאורי המציאות לאמיתה מפי עדי-ראייה אך בריחוק מהגבול עדיין פרחו השמועות הוורודות.

בתזכיר שחובר בארץ-ישראל על מצבם של אסירי-ציון הטריים נאמר: „היו נסיונות נועזים בקבוצות והם נכשלו. לא מעט נפלו על הגבול ועשרות נתפסו. הם הואשמו לא רק בנסיון לעבור גבול אלא גם בקונטר-רבולוציה על-פי סעיף 58".¹⁸³ אכן, הם סימלו את אי-הרתיעה מהסכנות בהחלטתם הנחושה להגיע בכל מחיר לארץ-ישראל. הם, החלוצים, הלכו אל הגבולות בעוד שכלל פליטי ישראל התרכזו באוזבקיסטאן: „עניין מעבר הגבול, כנראה, רק או יותר, אצל חברי התנועות".¹⁸⁴ היתה זו תגובה אקטיבית מתוך בחירה והכרעה אישית, תוך ידיעה-מראש של הצפוי במקרה של כשלוש. רבים מהם הביאו את נסיונם כמבריחי-גבולות בשנים 1939—1940 וכמו חזרו אל משמרתם מלפני שנתיים. כמיטב המסורת הזאת הם גם פה לא חיפשו מוצא ליחידים אלא רצו לפלס נתיב למחנה החלוצי רובו ככולו. הקבוצות המאורגנות והגדולות-יותר שהתמקמו בקארשי ובמארי, באשחאבאד ובסטאלינאבאד — ערים סמוכות לגבול — סיגלו לעצמם עד-מהרה כללי זהירות: לבדוק את האפשרויות, להיצמד לכללים של „הליכה מבוקרת" לא לפעול בחיפזון מחשש היגררות למלכודת. הם שמרו על קו-הרציפות בתהליך המתמשך של עלייתם.

קשרים עם נציגי ממשלת פולין

לאחר ההכרזה בקארשי על הקמת מזכירות מרכזית של „השומר הצעיר" יצאו מ. רומן וש. קלס לסיור „לאורך הקו" בנקודות התנועתיות והגיעו לבוכארה. שם כבר פעל משרד של הממשלה הפולנית בראשות עו"ד מרגוליס, שהגיש לאזרחי פולין עזרה ועומה, בעיקר דברי מזון.¹⁸⁵ בתוך ההמולה שמסביב למישרד נדחקו השניים והגיעו לשיחה עם ה„ציר". הם הציגו עצמם כנציגי „החלוץ" בברית-המועצות וכאסמכתא לאמיתות דבריהם הציגו את המיברק שהגיע מהארץ בעניין הסרטיפיקאטים. התרגשותו של מרגוליס היתה גדולה שכן הסתבר שהיה מנותק מהנעשה בעולם יותר מהפונים לעזרתו. רצונו הטוב של הציר נוצל לקבלת כמה עשרות תעודות-זהות של פולנים שנפטרו שנמצאו במשרדו.

במקרה נטפל אל השניים פולני בשם זאריכטה, רעב ולבוש בלואים, שהציג את עצמו כמנהל בעבר של אגף ההגירה במישרד-החוץ הפולני. על-פי מעילי-העור

שלבשו השניים החליט כנראה שהם אנשי „החלוץ” וכהוכחה לאמיתות דבריו הרעיק עליהם שמות לרוב של נציגי „החלוץ” ומנה ענייני עלייה שבגינם נזקקו הם לרשויות הממשלתיות בווארשה. העובדות שסיפר והשמות שהזכיר היו מדויקים להפליא. השניים החליטו להאכילו לשובע ולתת לו בגד עליון, בבחינת „שלח לחמך על-פני המים”, אך נמנעו מהחלפת דברים בעניין „החלוץ”. בהיפרדו מהם אמר: „מה ששני היהודים עשו למעני כאן וברגע זה לא עשה אף פולני מהגזע הטהור”.¹⁸⁶

השניים, בסיומו של הסיור „לאורך הקו”, הגיעו לטאשקנט. כאן היה עליהם לטפל בשני עניינים דחופים: בגורל הקבוצה שנועדה לחצות את הגבול לאפגאניסטאן ובפגישה עם נציג ממשלת פולין באסיה התיכונה יאן קוואפינסקי, שמקום מושבו היה מלון „נאציונאל”. הם מצאו תור ענק לפני הכניסה ולתדהמתם הפתיע אותם מפרם מבוכארה זאריכטה, והפעם במדי-ייצוג של דיפלומאט. הוא פילס להם דרך הישר אל נציג ממשלת פולין והציגם כידידיו ומטיביו. הציר הסתגר איתם בחדרון צדדי, בנימוק שאוזניים לכותל ומרשמיות מסוייגת עבר לשיחה חופשית. בני-שיחו גדהמו כאשר שמעו את בקשתו להכניס אותו לרשימת היוצאים במקרה שמאמצייהם יוכתרו בהצלחה. הוא מצידו היה מלא השתוממות כאשר השניים סירבו בנימוס ובתקיפות — פעם ראשונה מאז החל למלא את תפקידו — ליהנות מעזרתה החומרית של הצירות. הם העדיפו להישאר בעיני איש-שיחם נציגים גאים של מחנה מאורגן ולא מקבלי קיצבה זעומה.

בחוץ חיכה להם ה„דירקטור” זאריכטה שהכניסם למישרדו וגילה את אוזנם שהציר קוואפינסקי שאיתו שוחחו, בהיותו איש פ.פ.ס. ומנהיג פועלים, לא הובא על-ידי הרשויות המוסמכות בסוד כל העניינים. להלן סיפר להם כי מתארגנת קבוצת יוצאים של כמה מאות פולנים, שרשמית הם רשומים כמשוייכים לחיל-האוויר הפולני. למעשה נכללו בה ה„מיומי” של הפליטה הפולנית שאחת-דתם היתה למלט את עצמם מהר ככל-האפשר מברית-המועצות. לבסוף הבטיח לשלב את שני אורחיו בעשירייה הראשונה שתצא בטיסה מטאשקנט לטהראן. בעיני-דמיונם של השניים ניצת זיק של תקווה: שיגור שליח לטהראן וקשירת קשרים עם הפולנים „ברמה מיניסטריאלית”. האכזבה לא איחרה לבוא כאשר זאריכטה, ממש כמו קוואפינסקי לפניו, ביקש לדאוג לו במקרה שיצליחו בבוכארה במאמצייהם להרכיב שיירת-נוסעים לפרס... במקום לעזור להם ביקש הציר את עזרתם „ובטאש-קנט חזרה וביתר-שאת אותה תופעה שהם בלי יכולת לעזור לנו”. גם הציר וגם הדירקטור לא הוסיפו שום מידע על כל שהיה ידוע להם, למעט אי-האמון המוחלט שלהם לגבי הבטחותיהם של הסובייטים. אף-על-פי-כן סוכם בצירות עניין בעל חשיבות מעשית: הובטח להם להעביר מכתבים לארץ-ישראל בדואר הדיפלומאטי הפולני.¹⁸⁷ בחלוף-השנים 1941–1942 נשקף סיכוי כלשהו של קשרים ב„קו הפולני” ואפילו גרעין תכנית של יצירת מגע עם השגרירות הפולנית בקויבישב.

בסמוך לפגישה בצירות הפולנית חזר מ. רוטמן לטאשקנט ובפיו הבשורה המרה על כשלון „הקבוצה הליטאית” על הגבול האפגאני. גם האמצעים הכספיים אזלו ובעניין זה יצא ש. קלס לגייס מקורות. המזכירות קיימה מגעים עם „דרור” באמצעות נציגיהם הנדלר ומלניצר ועם הקבוצות מליטא באמצעות יצחק וידוקלה שישב במארי ונסיה אורלוביץ, שאליה — „שלושים ק”מ מתחנת-הרכבת, במקום שכוח-אל” — הגיעו מקשרים מטעם התנועה.¹⁸⁸

מאסרים

איש נוסף שאיתו קיים מוטק רוטמן קשרי ידידות היה העתונאי הליטאי פאליאצ-קיס (Paleckis), בעבר כתב „רויטרס” בליטא ויושב-ראש הוועד של עתונאי-חוץ. פאליאצקיס אפילו הגיש תזכיר לשלטונות הסובייטיים ובו הצעה לאפשר לג'וינט האמריקני לפתוח סניף בברית-המועצות לשם הגשת עזרה לפליטים היהודים. בתכונה הגדולה של העיסוקים לא הושם לב שלפתע פאליאצקיס נעלם. לימים הסתבר שהוא-הוא שפקח את עיני הנ.ק.ו.ד. בענייני הגבולות והפעילות המאורגנת של יוצאי תנועות הנוער החלוצי. אלה היו „הפינה והיתד למאסר שלנו”.¹⁸⁹

ב-22 בינואר 1942 באו אנשי הבולשת לדירתה של רופאה-ידידה בקולחוז ליד טאשקנט אשר בה התגוררו מוטק רוטמן, רחל (קוקה) אלפרט (הכהן) ומרדכי רוזמן. שני הגברים נתבקשו להילוו אל אנשי הנ.ק.ו.ד. אפילו חומו הגבוה של מוטק רוטמן לא הניא אותם מלבצע את המאסר והרופאה „נתבקשה בעדינות אך בתקיפות לא להתערב”. למרות הפחד שנפל על שתי הנשים ניסתה קוקה אלפרט (הכהן) להתחקות אחריהם בתחנות המשטרה ורק כעבור חודש קיבלה הודעה ששניהם כלואים בבית-הסוהר מיספר 1 בטאשקנט. צורפה להודעה רשימה מפורטת של מיצרכים שהיא רשאית להעביר אליהם בחבילות אחת לשבוע. הידיעה על „מחלתם” של רוטמן ורוזמן פשטה באיחור זמן על-פני ה„ריכוזים” של החברים. קוקה אלפרט גם העבירה לאחיה בארץ את הידיעה על המאסר כדי למסור אותה לשייקה ויינר. היא עצמה עזבה את טאשקנט במאי 1942 והצטרפה אל חבריה בסאמארקאנד שנוהרו מעתה מלהכניסה בסוד ענייני התנועה מחשש למאסרי שרשרת.¹⁹⁰

היו רגליים להשערה שלא עניין הרישומים הפורמאליים במשטרה גרם למאסר. מכל מקום, הפעילים המרכזיים החלו בהחלפת תעודות-זהות והעתקת מגורים לשם טשטוש העקבות. אנשי „דרור” היו מודאגים מניתוק הקשרים הבלתי-מוסבר עם טאשקנט.¹⁹¹ חלפו חודשיים וירדה מהלומה נוספת. ב-22 במארס 1942 נאסר יעקב ליסק בסאמארקאנד. ליסק עבד כמהנדס חשמל בבית-חרושת לעורות. כאיש בולט ב„השומר הצעיר” הוא קיים קשרי דואר עם ארץ-ישראל ועם המרכז בטאשקנט בשיטה של „פוסט-רסטאנט”. פעם חזר עם חברתו לדירתם ומצא אי-סדר שנראה

כמעשה פורצים. שניהם יצאו לחפש את החפצים הגנובים ובשובם מצאו אנשי ג.ק.ו.ד. ועימם מנהל בית-החרושת. בחיפוש נמצאה גלויית-דואר מטאשקנט. ליסק, „קיבל שניה כדי להיפרד מחברתו ונלקח“. אמתלת המאסר היתה אישום בחבלה בגין שריפת מנוע בבית-החרושת. חברתו של ליסק התדפקה על פתחי הרשויות השונות עד שהזהירו אותה שאם תוסיף להטריד אותם „גם היא לא תצא“. היא נאלצה לעזוב את סאמארקאנד ועברה לג'זמה.¹⁹²

היה צורך להגביר את הזהירות אך משום-מה רוב החברים נשארו במקומותיהם. „היום ניתן לומר שהיינו תנועה במחתרת ולא נהגנו בכללי הזהירות, אם-כי לו היינו זהירים לא היינו יכולים לעשות שום דבר“.¹⁹³ לפי חלוקת התפקידים עלול היה מאסרם של שלושת החברים לשתק את הרשת ואכן כך גם קרה. את סוד הקשרים על גבול אפגאניסטאן החזיק בידיו איש אחד בלבד והקשרים עם נציגויות פולין היו מופקדים בידיהם של שניים. הפעילים היו נרמזים אבל לא מוכנסים בסוד הפרטים. משום-כך, בעקבות המאסרים שותק המרכז. נשתררה ציפייה ללא קשרים שנמשכה חודשים אחדים עד שהחלה התארגנות-מחדש ושוב פותחה פעילות מוגברת. דווקא בחודשי השיתוק-מאונס (מארס 1942) יצא צבא אנדרס מברית-המועצות לפרס ואפשר היה לפחות לשער שאולי הוחמצה הזדמנות נדירה. יצאו גם שני האישים הפולנים רמי-הדרג שאיתם נרקמו קשרים. החלוצים נשארו במקומותיהם.

צבא אנדרס דוחה יהודים

כשפרצה המלחמה היתה תגובת המחנה החלוצי אחידה: התייצבות בלשכות הגיוס, התנדבות לשורות הצבא האדום. צעד ספונטאני מובן-מאליו זה שנבע מדחפים רגשיים ואידיאולוגיים לווה גם בברכת מרכז „החלוץ“. אבל, לא זו בלבד שהיד המושטת נדחתה בצורה בוטה אלא גם ילודי 1917—1920 „מהאזורים המערביים“ שגוייסו לפני הפלישה הנאצית לשורות הצבא האדום הוצאו מיחידותיהם הסדירות, פורקו מנשקן והופנו לפלוגות-עבודה מגוייסות.

מפח-הנפש היה גדול.¹⁹⁴ „פנינו למוסדות הצבא והתנדבנו לשורותיו אך מה היה גודל אכזבתנו! זוהי הפעם הראשונה שטעמנו טעם שיקולי שלטון סוציאליסטי: אין אנו רצויים“.¹⁹⁵ התשובות לפונים היו שונות בסגנון אך חופפות בתוכן. לאורך דרכי נדודיהם לא היו פוסחים על שום „וויינקומאט“ * ומנסים את מזלם אך כמעט בכל המקומות נתקלו בסירוב: „אם נצטרך — נקרא לכם“. לכל היותר „הסכימו רק ל„סטרוי-באט““, ** אך לכך לא נטו החברים שכן לא ראו בכך שום ייעוד.

* לשכת-גיוס.

** פלוגות עבודה.

„החברים ראו עצמם זרים בארץ הסובייטים” — זאת היתה תחושתם דווקא בשעה שרצו בכל-לב להצטרף ללוחמים בחזית.¹⁹⁶

גם כאשר, באורח יוצא-מן-הכלל, נרצתה הפנייה להתנדבות, תוקנה ה„טעות” עד-מהרה כפי שמלמד מקרהו של י. שרצר. הוא גוייס, ואפילו נשלח לקורס קצינים, אך כעבור חודשיים של אימונים נקרא לנ.ק.ג.ד. וסולק. כל תחנוניו וטענותיו שהיותו יהודי אך מגבירה את רצונו להילחם הושבו ריקם בנימוק: „אתה אלמנט בלתי-רצוי”.¹⁹⁷

בעקבות ההסכם בין ברית-המועצות לפולין (אוגוסט 1941), שוחררו מהמחנות אזרחי פולין והחל להתארגן „צבא אנדרס”. המוני המשוחררים, המעונים ומזוי-הרעב וביניהם יהודים רבים, שמילאו את דרכי השיבה אל המקומות הנושבים, ראו בכך עוגן-הצלה. מבחינת הפליטה החלוצית נפתח לכאורה סיכוי חדש להצטרף ללוחמים ואולי גם לצאת מתחומי ברית-המועצות.¹⁹⁸

יהודים אזרחי פולין נהרו בהמוניהם אל נקודות-הגיוס הפולניות. אם בשבועות הראשונים עדיין נתקבלו יהודים הרי עד-מהרה נבהלו הפולנים מ„יחוד צבאם”, כפי שלא בושו להתבטא והחלה פסילתם של המתייצבים ואפילו הרחקתם של אלה שכבר חויילו.¹⁹⁹ על דרך הפאראדוקס ניתן לומר כי היחסים בין הפולנים לבין היהודים הורעו דווקא בשל היענות יהודים רבים לקראת הגיוס. שנאת הפולנים היתה מלווה בגילויים של אנטישמיות ברוטאלית. „הפולנים שוב הרימו ראש... פולין עוד רחוקה מעצמאות והאנטישמיות כבר פורחת”. פסילת היהודים נעשתה ללא התחשבות בנתוני הבריאות והיתה כמעט טוטאלית: „הרופאים הפולנים היו מסתכלים רק בחלק התחתון של הגוף” והמעטים שנתקבלו חלקם לא שפר לפי שספגו עלבונות לרוב.²⁰⁰ אחדים מבין הפולנים, ובעיקר בחוגי השגרירות ופרופ' קוט בראשם, הבחינו בסכנה הצפויה מהמהלכים האלו לשמה הטוב של פולין בדעת הקהל בחו"ל.²⁰¹

על רקע היחסים העכורים בין הפולנים והיהודים צפה הצעה בקרב עסקני בית"ר — עו"ד מארק קאהן מווארשה והמהנדס מירון שסקין מווילנה — להקים „לגיון יהודי”. שניהם היו ממשוחררי המחנות וגם בעלי קשרים עם חוגי הגנרלים הפולניים עוד מלפני 1939. הם ניסו, כל אחד בנפרד ואחר-כך במשותף, לעניין את קציני צבא אנדרס ברעיון של הקמת „יחידה יהודית נפרדת” כתשובה ליחסים המעורערים בין בני שני הלאומים בצבא.²⁰² שניהם חונכו על ברכי „תורת הלגיון” של הרוויזיוניזם וראו בהצעתם מעין התגשמות חלומם הישן. הם עיבדו תכנית מפורטת: גיוסו של כל יהודי כשיר-לשרות; סגל מפקדים יהודי, שפת הפיקוד עברית ודגל כחול-לבן; היהודים ייכללו ביחידות יהודיות נפרדות במסגרת הצבא הפולני ובפיקוד עליון פולני; בגמר המלחמה יועבר הכוח לארץ-ישראל וישתתף במערכה להקמת מדינה יהודית. התרשמותם ממגעייהם עם ההנהגה הפולנית היתה כי גם פרופ' קוט, שגרירה של פולין, וגם הגנרל אנדרס נטו לקבל את הצעתם,

בעוד שהאמת היתה הפוכה מזה. שני האישים הפולנים הבכירים על אדמת ברית-המועצות פסלו את הרעיון מטעמים פוליטיים וצבאיים.²⁰³ ב-24 באוקטובר 1941 נערכה בקויבישב פגישה בראשות שני המנהיגים הנ"ל שהשתתפו בה גם אלתר וארליך מה"בונד", זיידנמן מעובדי השגרירות שנחשב נציג הציונים, פֶּהר ממנהיגי פ.פ.ס. ופרושינסקי כרושם הפרוטוקול. כל הנוכחים התנגדו כל אחד מטעמים משלו להקמת "לגיון יהודי".²⁰⁴

אור ל-4 בדצמבר 1941 נאסרו שני מנהיגי ה"בונד" על-ידי השלטונות הסובייטיים. שסקין נמלט מקויבישב למחרת היום כשהוא לבוש מדי קצין פולני. קאהן, שהנ.ק.ו.ד. עקב אחריו, בהר ליאנגי-יול, מקום מושבו של מטה צבא אנדרס ונתקבל כטוראי בדיוויזיה השישית.²⁰⁵

שסקין פגש במארגלאן את מנחם בגין ומסר לו את כל סיפור הצעת הלגיון. בגין עצמו ביחד עם יוחנן בדר עשו שם מאמצים להתקבל לצבא אנדרס למרות שנפסלו בוועדת-הגיוס. לאחר שבגין הצליח להגיע לקצין האחראי במקום והסביר לו את הסכנה שבהישארותו — חשש למאסר לאחר מקרה אלתר-ארליך — הועמד שנית לפני ועדת-גיוס עם פתק מהמפקד והפעם היה "כשיר".²⁰⁶

אפילו היה בהצעת ה"לגיון" משום נסיון לפתור, לפי השקפת המציעים, את בעיית היחסים הבלתי-נסבלים בין הפולנים והיהודים, הרי לאמיתו של דבר יש רואים בכל הפרשה "חזיון תעתועים" שנוצל על-ידי השלטונות הפולניים להטעיית דעת-הקהל העולמית. השניים נהפכו לכלי-מישחק בידי קצינים אנטישמיים.²⁰⁷ השמועה על ההצעה הגיעה לחוגים היהודיים בלונדון, בניו-יורק וגם בירושלים. יש רגליים לסברה שרעיון ה"לגיון" התפרש על-ידי הקצינים הפולנים בדרך משלהם והם אפילו "הגשימו" את חלקו האחד: הם הוציאו את היהודים מיחידותיהם והעבירו לקולטובנקה. על קורותיהם שם שונות העדויות וההערכות מן הקצה אל הקצה. יש סבורים שליחידה זו נאה הכינוי "גיטו". השגריר קוט טען שהיה שם שיתוף-פעולה בין הנציגים הרוויזיוניסטיים לבין הקצינים האנטישמיים שבמטה.²⁰⁸

היו גם יוזמות נוספות של רוויזיוניסטים בלי שנדברו ביניהם וידועות שתיים שלא היה להן קשר עם הצבא הפולני. איש הנהגת בית"ר בריגה י. פולרביץ, שהוגלה מלטביה לסיביר כשבוע לפני פרוץ המלחמה, פנה מהמחנה לסטאלין והציע לגייס "לגיון" יהודי ולכלול בו את הכלואים במחנות ובבתי-הסוהר. בתגובה הגיעה למקום-גלותו משלחת של "רמי-דרג" וניהלה איתו שיחה בעניינים רבים אך לא בעניין "הלגיון".²⁰⁹ גם א. גולדשטיין, בעבר מפקד בית"ר בקוטנה, כתב תזכיר לסטאלין בנדון אך לא קיבל תשובה.²¹⁰

במאבק היהודים, יחידים וקבוצות, על זכות ההתגייסות לצבא אנדרס עמדו השלטונות הסובייטיים כביכול בצד. למעשה הוטל על כל תכונת הגיוס צילה של

המהלוקת הטריטוריאליזם על „האזורים המערביים” שברית-המועצות סיפחה מאדמת פולין. ב-1 בדצמבר 1941 הודיעו השלטונות הסובייטיים כי חובת הגיוס לצבא אנדרס חלה רק על „פולנים מלידה” (הגדרה סובייטית למוצא גזעי), בלי שים-לב למקום לידתם ומגוריהם לפני המלחמה. בכך הדגישו שאין החובה חלה על בני-המיעוטים הלאומיים — יהודים, אוקראינים וביילורוסים — שביום הקובע, ב-29 בנובמבר 1939, התגוררו בשטחים שבשליטה סובייטית. הוראה זו שיחקה, לטווח הקרוב, לידי הקצונה הפולנית האנטישמית אך בחשבון הסופי היה בה משום ויתור מצד פולין על שטחי המריבה בספר-המזרחי. מכל מקום, היהודים יוצאי אותם המחוזות נמצאו בין הפטיש לבין הסדן בנוגע לאזרחותם והדבר גרם להטרדות כלפיהם ואפילו מאסרים בגין בעיית ה„פאספורטיזציה”, היינו — קבלת האזרחות הסובייטית.²¹¹

צבא אנדרס יצא לפרס בשתי שיירות-פינוי גדולות: במארס ובאוגוסט 1942. יציאת מארס העמיקה בקרב האוכלוסיה המקומית את השינאה לפולנים, ובמיוחד ליהודים פליטי פולין, לפי שהורגלו לראותם לא מגויסים (והרי הם שנידחו על-ידי השלטונות הסובייטיים!) וכעוסקים בפרקמטיה בשוק השחור ולא היה צריך הרבה כדי להכתים את הכלל היהודי כ„לוחמי חזית טאשקנט”.²¹²

השמועה בדבר התארגנות צבא אנדרס ויציאתו הצפויה במארס לפרס עשתה לה כנפיים ורוב החלוצים עזבו, כמו לפי פקודה, את מקומות-מושביהם ויצאו בדרכם אל נקודות-הגיוס. בלי להידבר ביניהם ראו בכך פתח-יציאה בדרך לארץ-ישראל.

קרמינה שבאסיה התיכונה היתה אחד מבסיסי צבא אנדרס הגדולים והמקום המה מיהודים רבים. חברי הקבוצה ממארי שהגיעו לשם התייצבו וקיבלו עד-אחד את האות „D” „כושר לקוי” ופסילה. הרופאים הבודקים כשראו יהודי „לא רצו אפילו להסתכל עליו”. היו שלא יכלו להבליג על העוול שנעשה להם: „היינו בריאים יחסית ואילו דווקא הפולנים גראו כ„מוזלמנים” ואותנו פסלו. פרץ ויכוח. התלהבתי וקיבלתי מכות רצח... נלקחתי לאוהל למחנה והרביצו: „...הנה אני משלם לך בעד זה שנישקתם את הטאנקים הסובייטיים בביאליסטוק, רובנה ולבוב. קדחת תצאו... פה תמותו!” וזרקני בלי הכרה אל-מחוץ למחנה והחברים בקושי מצאוני”.²¹³ לאחר הכשלון בקרמינה התפזרו החברים בקבוצות קטנות לפרגאנה, למארגלאן, לגורצ'אקובו ואנדיו'אן.

אחרים לא אמרו נואש לאור הנסיון של קרמינה וניסו את מזלם בבסיס שבגוזאר, מקום-שם נפגשו חברי „השומר הצעיר” ו„דרור”: „התייצבתי פעמיים, פעם בשבילי ופעם בשביל אוסקר (בגלל זה שדיבר רק גרמנית). נפסלתי פעמיים, פעם כצבי ופעם כאוסקר. חזרנו לבוכארה ומשם לסאמארקאנד... כאן הגיעה התעללותם לשיא חדש”. כולם נפסלו עד אחד. כך היה גם במקומות אחרים.²¹⁴

ברוך וינד שנפצע בקרבות ספטמבר 1939 על הגנת פולין פגש כמה פולנים חברים-
לנשק שהעידו לטובתו אך לשווא.²¹⁵

אף-על-פי-כן יהודים בודדים הצליחו לצאת לפרס עם צבא אנדרס והביאו ידיעות ראשונות לארץ. אחד מהם היה סיני אוקרנט שיצא בשיירת מארס והיה לפה לחברי „דרור” שנשארו.²¹⁶ גם מלבינה טרטקובר יצאה לפרס עם מידע עדכני: „סיפרתי לה מי אנחנו ומה מעשינו ומה רצונותינו: קבוצת חברים מ„דרור”, השומר הצעיר ויוצאי ליטא — וכי אנו מאורגנים ושיעזרו... מסרנו על תנועה מאורגנת ופועלת בצורה מחתרית.”²¹⁷

גם מקרב אנשי מארי הצליחו חברים בודדים להצטרף לשיירת מארס. הם הזעיקו לעזרה את המוסדות בארץ-ישראל והעמידו אותם על מצב הפליטים ועל האפליה והיחס המחפיר ליהודים מצד חוגי צבא אנדרס וכי „הם צריכים לזעוק חמס בעולם ולארגן דעת-קהל נגד דבר כזה.”²¹⁸

ההתארגנות מחדש ומאמצי היציאה.

החודשים שבין מארס לאוגוסט 1942 עמדו בסימן פינוי צבא אנדרס לפרס. אם ביציאת מארס לא היה עדיין ברור לאן פניהם מועדות, הרי לקראת אוגוסט כבר לא היו ספקות שהמדובר הוא בנטישת גבולות ברית-המועצות. אין על-כן פלא שרבבות יהודים יוצאי פולין נהרו אל נקודות-הגיוס וכך גם החלוצים. הנדידה של מארס נתאפיינה במידה רבה של מקריות ובספוראדיות, בייחוד מפאת הוסר יד מארגנת לאחר המאסרים. בין אפריל למאי 1942 התחולל תהליך של התארגנות מחדש. במאי 1942 הכריזו על עצמם שלושה חברים בפגישתם בג'זמה כעל מזכירות מרכזית של „השומר הצעיר”: היו אלה ישראל גלזר, מיכאל ליטוואק וש. קלס. מעמדם בין חבריהם לתנועה היקנה להם סמכות מוסרית גם בהכרעות חשובות.²¹⁹

המאסרים קטעו קשרים שהרי רק מעטים היו בסוד הדברים. אחד הלקחים שהופקו מהכשלון היה אימוץ העקרון של הפיזור, לאמור, שיתופם של האחרים ב„נקודות” הגדולות בכל העניינים השוטפים החשובים. כן הוחלט על הפסקת השימוש בדואר ועל הזדקקות בלבדית לקשרים-שליחים. עניין שדחיפותו גברה לאחר יציאת-מארס של צבא אנדרס היה הבטחת האזרחות הפולנית של כל החברים ולשם-כך יצאו שני חברים, בעלי „קשרים טובים”, לבוכארה וחזרו עם מאתיים תעודות-זהות של פולנים שנפטרו. הדברים הנוספים שבוצעו ללא-דיחוי היו חידוש הקשר עם הרשויות הפולניות האזרחיות והצבאיות באותם מקומות שאלה היו קיימות וביצוע מפע ביקורים לאורך „הקו”.

סאמארקאנד נהפכה למרכז. בעיר ובסביבתה התגוררו מאות חברי תנועה. כמרכז של הפעילות התנועתית נבחרה דירתה של מגיה ריכטר. היא נתקבלה

לעבודה בתפקיד שדמה לעובדת סוציאלית ובית-מגוריה היה גם מקום-עבודתה. בימים ביקרו בו מאות פליטים מבקשי סעד ועזרה רפואית ובלילות היה זה מלון-לילה לחברים שהגיעו מבחוץ. מבחינת תביעות ההסוואה היה זה מקום אידיאלי. ב-1942 נשכרה דירה נוספת שהועמדה לרשות הפעילים המרכזיים.²²⁰

בינתיים התחילו להגיע לפעילים המרכזיים ידיעות ממקורות שונים בדבר קולונל פולני „מסתורי” שהביא עימו מסר מחוץ-לארץ בשביל החלוצים. בין-השאר נודע כי לאוסקר הנדלר מצפה מכתב ב„דלגאטורה” (נציגות) הפולנית בסאמארקאנד ובו פנייה בדרך-המרצה שיתקשר „לטובתו הוא” עם קולונל רוד-ניצקי. באמצעות הדואר מארץ-ישראל נרמזו כמה חברים שעליהם להתקשר עם אוסקר שנועד לטפל ברוסיה בענייני עלייה במוסדות הפולניים.²²¹ הידיעה נמסרה גם ישירות למניה ריכטר מפי פרופסור הייצמן, ראש ה„דלגאטורה” הפולנית בסאמארקאנד, שאמר בפירוש כי אותו קולונל רודניצקי הוסמך גם לטפל בצירופה של קבוצת חלוצים לצבא אנדרס המתפנה.

גם לאוזניו של ש. פרליבטר הגיעה, מפי מפרו ד"ר חומט, השמועה על המכתב להנדלר. ד"ר חומט עצמו קלט את הידיעה מפי פרופסור הייצמן שבינתיים נאסר על-ידי הסובייטים. פרליבטר וחברו וישו אוסטרובר, שלא ידעו כי גם המזכירות מחפשת את הקולונל, החליטו על-דעת עצמם להגיע למטה הכללי הפולני ביאנגי-יול. שם נאמר להם — והיה זה ביוני 1942 — כי הקולונל רודניצקי כלל אינו נמצא בברית-המועצות.²²² לעומת זאת, חברים שהגיעו לקרמינה שמעו שם כי הקולונל המבוקש יושב בגוזאר. מלניצר ששמע מפי מניה ריכטר על המכתב המצפה להנדלר, נסע לבוכארה להודיע לו זאת. תוך-כך התקשר עם חברי „השומר הצעיר” בסאמארקאנד וביקש מהם שלוש תעודות-מסע וכרטיסים לגוזאר: „ידעתי שלהם יש משהו. לי לא היה כסף לחלוטין, הן אנחנו היינו בבגדי המחנות... הופיע חבר, השומר הצעיר' ובידיו כרטיסים ותעודות רק לשניים. ואני מלא רוגז... ידעתי שהם יכלו להשיג כרטיס נוסף, זה לא היה בלתי-אפשרי אצלם.”²²³

למרות זאת יצאו לדרך שלושה. במקרה היתה גניבה ברכבת והחשד נפל דווקא על צבי מלניצר שקפץ מהקרון, הגיע לקרמינה ונעלם. שני החברים המשיכו לגוזאר שבה היה המטה של אחת הדיוויזיות הפולניות. המקום המה מאלפי יהודים שעשו מאמצים להיכלל בכל מחיר ברשימות היוצאים לפרס. וככל שגברו בקשותיהם כן גאתה הברוטאליות של נושאי-המישרות הפולנים. לשניים נודע כי אמנם מצוי במקום קולונל בשם רודניצקי אך כדי להגיע אליו צריך היה לפתות את שלישו בהבטחה שגם הוא ייהנה מ„העיסקה” שהתכוונו להציע לקולונל. כשהצליחו להיכנס למישרדו של הקולונל שמו השניים קלפים גלויים על השולחן. תגובת המארח היתה מסוייגת מאוד וכנראה חשש כי הנ.ק.ו.ד. טומן לו פת וסופו שיאסרוהו „בטרם יצא מהגיהנום”. בייחוד גבר פחדו לשמע שפת-דיבורו הגרמנית של הנדלר שלא ידע פולנית. השניים התנחמו בכך שבכל זאת האזין להם ולא

גירשם מעל-פניו. כנציגי „החלוץ“ הם הציגו לפניו מיברק שקיבלו מהארץ והוסיפו שידוע להם על ההוראה לגייס את החלוצים לצבא אנדרס ולסייע בידיהם לעבור לפרס והחשוב ביותר — שקיבלו הוראה מפורשת לבוא בדברים עימו אישית. השניים לא ידעו שלקולונל היו סיבות טובות להתנכר להם ולהשיב את פניהם ריקם, שכן היו „שני קולונל רודניצקי“ בצבא אנדרס ופשוט, הם טעו בכתובת. מסע גוזאר גסתיים איפוא בכשלון ורק קצה-חוט חדש גותר בידיהם והוא הרמז שקיבלו מפי בן-שיחם כי הקולונל „האמיתי“ שהם מבקשים אחריו נמצא ככל-הנראה ביאנגי-יול, מקום-מושביו של המטכ”ל הפולני. יאנגי-יול היתה במרחק אלף קילומטרים ויותר מגוזאר.²²⁴

השניים באו לג'ומה וקיימו ישיבה עם המזכירות המרכזית של „השומר הצעיר“. נתקבלו שלוש החלטות: 1. לערוך, זו לראשונה, מגבית בין כל החברים ולהטיל מיכסות; 2. להרכיב רשימה של החברים למקומותיהם עם כל הפרטים האישיים לפי תעודותיהם הפולניות החדשות בתקווה ש„רודניצקי האמיתי“ יימצא והיציאה מגבולות ברית-המועצות תצא לפועל; 3. לשגר ללא-דיחוי שני חברים ליאנגי-יול שיחפשו את הקולונל. אוסקר הנדלר נשאר להתגורר ולפעול עם השומרים עד החזרה לפולין ב-1945.²²⁵

ההיענות במקומות למגבית היתה חיובית: „בא ש. חיכינו לזה ממש. ביקש שנשתתף בפעולה מסויימת כי קיימת פעילות תנועתית... קיבלתי זאת ממש בשמחה רבה. פשוט מאוד, הודיתי לו אפילו על זה.“²²⁶ בד-בבד נעשה מאמץ מוגבר לרכז את החברים ככל-האפשר על ה„קו“ כדי למנוע קשיי-תחבורה במקרה שתבוא הוראה „לצאת לדרך“. לזישו אוסטרובר, למשל, שראה את עצמו אחראי לשומרים מגאליציה, נודע על קבוצת חברים בג'אמבול, מהלך 1,000 ק"מ ויותר ומייד יצא להביאם לג'ומה, אל קירבת ההתרחשויות הצפויות. הוא גם הביא להם כסף ותעודות אישיות מזוייפות. היה מחזור להם כי הם יוצאים לדרך „בתקווה לצאת מרוסיה“.²²⁷

הרכבות של חיילי אנדרס החלו לנוע דרומה בכיוון פרס, בדיוק לאורך ה„קו“. „פעם עמדתי עם ישראל גלזר ליד הרכבת“ — מספרת סליושה מן — „וראינו טראנספורט של חיילי אנדרס יוצא... היינו מאוד שבורים ומדוכדכים ברוחנו. הנה הם יוצאים ואנחנו שוב לא מצאנו שום קשר עם הקולונל... אמרתי לו: בוא נאמין שעוד יגיע הרגע שגם אנחנו נצא לדרך שאנו רוצים בה. הוא הסתכל עלי ככה במבט אירוני ואמר: סליושה, את באמת מאמינה בזה או את משלה את עצמך ומעוניינת להשלות את האחרים? זה באמת היה כאילו חלום שאף-פעם לא יתגשם. ובכל זאת לא רצינו לזנוח את התקווה שהיא היתה סם החיים שלנו.“²²⁸

לאחר שהוברר כי אכן הקולונל רודניצקי, נספה צבאי בשגרירות הפולנית בקויבישב, נמצא ביאנגי-יול, עברו בבהילות רפאל פלדמן ומנדל ספירשטיין לאורך

ה"קו" ואספו תעודות של חברים ומשם פנו ליאנגי-יול. כעשרים חברים ובידיהם חבילות של תעודות הגיעו ממקומות שונים. עשרות תעודות אישיות בידי אדם אחד כאשר „סריקות" ברכבת הן דבר-יום-ביומו, הרי זה מישחק באש.²²⁹

הגן שבו שכן המטכ"ל של צבא אנדרס נראה כנתון במצור. הקיפו אותו אלפי יהודים, מהם גבירים ועסקנים לשעבר, רבנים ויהודים-סתם. הכול תרו אחרי פולנים, חברים ממחנות-ריכוז או מכרים מימים עברו. לא היה ספק שהרכבות שיפנו דרומה הפעם, יהיו אחרונות.

בהמולת-אדם זו נפגשו גם חברים שלא ראו זה-את-זה ימים רבים ואפילו חשבו כאבודים. אחת הפגישות האופייניות היתה עם יחיאל מכטיגר, יומק גולדשר ומוניק ברטוך, שהלכו בדצמבר 1939 לעבר הגבול הרומני, נתפסו והוגלו. באוגוסט 1941 הם שוחררו כשאר הפולנים ובלי להתקשר למקום-מגורים כלשהו עשו שנה תמימה על גלגלי רכבות בתקווה לפגוש חברים מימי הגבול או חברי תנועה. הם באו ליאנגי-יול כמו האחרים וכהרגלם ניסו להיכנס לשיחה עם אחד שהיה „חשוד" בעיניהם כחלוץ. הלה, בראותו לפניו כובע-קאסקט ומגפיים של קצין פולני, סבור היה שהוא „ספקולאנט" וחמק ממנו. לעת-ערב, כאשר השוטרים הצבאיים הפולניים זירזו את המוני האורחים לעזוב את הגן, נפגשו שוב ולאחר שהחליפו כמה מלים נפלו איש על צווארי רעהו ויתרה מזו — יחיאל שמע מחברו שבשעתו העביר אותו בגבול ועקבותיו נעלמו כי אחותו הלה בחיים ונמצאת עם החבורה ומרוב התרגשות התעלף. לאחר ששבה אליו רוחו שמע את קורות הלה אחותו וחברתה לזניה. כן נודע לו על מניה ואידה שבקרוב יוכל לפגשן, שלושתם הצטרפו עד-מהרה למחנה המאורגן ואף תרמו מכוחם לפעילות המחתרת.²³⁰

החברים עם חבילות התעודות בכליהם בילו במשך שבוע בפארק המטכ"ל, מגורשים שוב ושוב ואינם מוותרים ומחפשים את הקולונל. היה ביניהם גם ש. פרליבטר „שפעל יותר באופן עצמאי ופחות בקשר עם התנועה", כהגדרת זישו. הוא הצליח באקראי להיכנס בשיחה עם קצין שיצא ברכיבה מחצר המטכ"ל והתברר שהוא-הוא רודניצקי המבוקש. פרליבטר הציג את עצמו כנציגו של „החלוץ" והזכיר את שמו של הגדלר. הקולונל רודניצקי, שכבר נואש מלמלא את המשימה שהוטלה עליו בהוראות שהגיעו מחוץ-לארץ, הגיב: „איפה החלוצים? תן לי אותם, אני אוציא אותם ואעביר אותם לפרס". פרליבטר התרוצץ, לדבריו, כמטורף בחיפושיו אחרי החברים ואפילו גייס לעזרתו, תוך הבטחת יציאה, את הזוג איינציגר. היה זה היום האחרון למתן אישורי היציאה הסובייטיים. הקולונל הכניס את פרליבטר וכמה אנשים שהוא המליץ עליהם לרשימת היוצאים. בבוקר שלמחרת מצא פרליבטר את חברי התנועה אך איחר את המועד. נקל להבין את הזעם של כל האחרים שלא נתנו אָמון בסיפורו. „היו אחר-כך הרבה רינונים בין החברים שהביעו רוגזם בגלל מעשה זה, שנתמצה בדיבור אחד: הוא יצא ואנחנו

נשארנו". פרליבטר טען שעשה מאמצים למצוא את החברים וש, "אצלם נוצר רושם מעוות"²³¹.

לאחר ששכך הזעם מסרו החברים לידי פרליבטר את ה"קוד" של ההתקשרות עם המוסדות בטהראן וגם שאר ידיעות מפורטות על מה שהתרחש במחנה-פנימה, על המאסרים שהיו בטאשקנט וכו'. כן היה עליו לשנן בעל-פה כתובות לשיגור מכתבים, עזרה וכספים. הפרידה היתה ברוח נכאה. היתה זאת הרכבת האחרונה בשיירות הפינוי של צבא אנדרס.

למחרת צאת הרכבת נתקבלו ישראל גלזר וקלס אצל הקולונל רודניצקי. הוא בא עליהם בטענות נרגשות, כאילו הוא היה זה שנפגע: "היכן הייתם עד אתמול בערב? מה עוללתם לעצמכם? מדוע לא נמסר לי אתמול כי עדיין רבים נמצאים פה?" כאשר השיחה עברה לפסים ענייניים הסתבר כי היה בדעת הקולונל לתייל חלוצים בפלוגה מיוחדת ואיחור של שעות אחדות היה בעוכריהם. להערכתו היה עוד סיכוי של הוצאת משפחות חיילים והוא ביקש את רשימות החברים. שני נציגי התנועה העדיפו קשרים בעל-פה וחששו מפני נפילת הרשימות לידי הנ.ק.ו.ד. הוא מצידו סיפר להם כי בלשכתו בקויבישב מצויות רשימות של מאות חלוצים שנשלחו לו מטהראן וגם כסף. השניים ניאותו לקחת סכום כסף קטן בלבד, שוב מחשש שמיספרי השטרות סומנו על-ידי הנ.ק.ו.ד. היה ברור שעליהם להגיע לקויבישב ולבדוק שם את הסיכויים להבא. ואכן, לאחר כמה חודשים יצא חבר לקויבישב.²³²

כעשרים חברים בודדים הצליחו ביוזמתם וללא תעודות הסתננו לתוך שורות צבא אנדרס — פשוט עלו על הרכבות והגיעו לפרס. היו גם שנכשלו. אלה הורדו מהקרונות ולנמל קראסנובודסק לא הגיעו. אילתור ותושיה היו במאפייני המיב-צעים האישיים האלו: "הפולנים בדקו כל טראנספורט, חיפשו רק יהודים. אני נאסרתי על-ידי הפולנים... רבים נזרקו מהגגות". נסיונות ההתגנבות הצליחו ברובם עד קראסנובודסק אבל האנשים נזרקו גם מהאוניות. בעדויות נאמר כי "הפולנים מתנהגים באופן נבזי, מסרו יהודים לידי הרוסים, לנ.ק.ו.ד." פְּלָה וגיזה מקבוצת מארי יצאו והגיעו עד קראסנובודסק. גיזה הצליחה להסתפח לקבוצה פולנית והגיעה לפרס. בלה לא הצליחה. "אנטק ז'ולנה מהכשרת, הבוקע' היה ידוע כפייטר' והיה מחוייל. ירד במארי, לקח איתו את הלה בוקסבוים וצירפה ל'אשאלון' כאשר ויחד הגיעו ארצה ואילו דוד בורשטיין ומלך פוסטבסקי שניסו לעלות יחד איתם נזרקו בנסיעה ממש"²³³.

להרגשת הזעם נגד הפולנים ולהסתייגות מיהודים חנפים נתן ביטוי אברהם בורנשטיין שהצליח לצאת בהתגנבות: "עוד בטרם פשטנו את בגדינו הקרועים אשר סימלו את מצבנו הקשה בעבר, כבר ידענו להתייצב כיהודים גאים היודעים את עמם ולא מתכחשים לו. לא הלכתי בדרך המתבוללים שהמירו את דתם ותלו

את הצלב על חזם בכדי להימלט ולהשיג תנאים יותר נוחים. הלכנו בדרך אחרת: לא רצו לגייסנו — עשינו זאת לבד".²³⁴

אחד החברים הגיע לקראסנובודסק בישיבה על מדריגות הקרון. בנמל הוא התחבא שלושה ימים: „לא אכלתי וכמעט נפלתי מרגלי. החזיקה אותי רק התקווה שזו הדרך להגיע לארץ־ישראל, לקיבוץ". שם הוא פגש חבר ש„עזר" לאשה עמוסת חבילות ותינוק בזרועותיה לעלות על האונייה וכמוהו עשה אף הוא והצליח. אך בכך לא נסתיימה הפרשה. בנמל פהלווי בפרס נתפסו בידי הו'אנדאר־מריה הפולנית והועלו על אונייה שאמורה היתה להחזירם לברית־המועצות. ציפו להם עשר שנות מאסר. „למזלם" קיבל אחד מהם, גרפונקל, התקף־לב והרופא שהוזעק אליו מסר בחוץ לנציגי הסוכנות היהודית על שני החברים העצורים ולאחר התערבות הם הורדו מהאונייה.

משה מרכוס ומשה זלצמן, מפעילי קבוצת מארי, נפגשו עם צבי מלניצר ויחד עלו על הרכבת לקראסנובודסק. גוסעים פולנים הלשינו עליהם ומרכוס נתפס. לאחר שהצליח להשתחרר עלה על רכבת של מיכלי־דלק. בלילה עבר את הגדר של הנמל ושוב נאסר, הפעם על־ידי הפולנים. למחרת שוחרר והוזהר שאם ישוב וייתפס יימסר לג.ק.ו.ד. הוא לא ויתר והצליח לעלות על האונייה. „הפולנים עיסוקם היחיד" היה חיפוש אחרי יהודים שהסתננו... נשכבתי מתחת לסירת ההצלה, שם ביליתי 36 שעות רצופות, עד שהאונייה הגיעה לפהלווי". שם נתחבר לקבוצת ילדים יהודים יתומים ויחד איתם ירד לחוף. „הסתבר שהסתננו כ־15 חברי תנועה".²³⁵

גם צ. מלניצר הצליח לעלות בקראסנובודסק על אונייה: „מי שתפס אותנו זה לא היו הרוסים, אלא הפולנים ומסרו אותנו לרוסים". שיחררו אותם והם חזרו לנמל. צבי עזר לפולניה וקנה לשאת את חבילותיה והתחבא באונייה במרתף מלא חביות. כשהגיעו לפרס ירד מהאונייה, מצא אוהל זנוח ומעייפות שקע בו בתרדמה. הוא התעורר למחרת מצעקות שקראו בשמו. היה זה יאנק דז'ביאנסקי מקבוצת אושה, שליח „המוסד לעלייה ב'". בטהראן שנודע לו על בואו והוא חיפש אחריו שעה ארוכה.²³⁶

בגיוס ליחידות צבא לשם לחימה נידחו היהודים כיהודים מסיבות שניסינו לפרטן. איליה ארנבורג כתב באחד ממאמריו: „ארורה תהיה היד היהודית שבשעה זו לא אחזה רובה ואינה לוחמת נגד ההיטלריזם". על דבריו אלה הגיב אחד החברים: „נכון! אולי ברגע זה הורגים את אבי, אמי... ואני יושב כאן בשקט. אם יבוא מישו וישאל: איפה היית, מה עשית... לא יהיה מענה בפני... בזה כל אסוננו: לצבא האדום לא לוקחים אותנו כי הלוא אזרחים פולנים אנחנו... לצבא הפולני לא לוקחים אותנו כי הלוא יהודים אנחנו! נכון, ארורה תהיה היד היהודית שלא אוחזת רובה בשעה זו, אבל אני אומר: ארורה תהיה גם היד שמוציאה מידינו את הרובה בשעה זו!"²³⁷

ליציאת צבא אנדרס נתלו אי-אלה תופעות שוליות מועזעות על רקע מצבם של היהודים יוצאי-פולין. בעיר אנדיז'אן פשטו באוגוסט 1942 שמועות על אפשרות הגירה לאנגליה. מאות יהודים צבאו על משרדי הנ.ק.ו.ד. לשם הרשמה ואפילו רכבת הועמדה כביכול לרשותם. כשנתמלאו הקרונות פשטו עליהם אנשי נ.ק.ו.ד. ואלה שלא הספיקו להימלט נאסרו.²³⁸

בג'אמבול פתח עורך-דין יהודי בשם שטרסבורג, בהסכמת הנ.ק.ו.ד., מישרד להרשמת יהודים לשם יציאה לפרס. יהודים יוצאי פולין החלו להירשם והיו ביניהם גם יוצאי „מחוזות המערב" בעלי אזרחות סובייטית וגם מהארצות הבלטיות, הועמדו לרשותם 40 קרונות רכבת שאפילו יצאו לדרך, אך בנסיעה התברר להם כי הכיוון היה צפון-מערב ולא דרום-מזרח. הכוונה היתה ברורה ורבים החלו לקפוץ מהקרונות. לפי סימנים שונים היו אלה מלכודות מ„תוצרת מקומית" של הנ.ק.ו.ד. ולא על-פי הוראה מגבוה.²³⁹

הדים שליליים על יחסם המחפיר של אנשי אנדרס ליהודים הגיעו לחוץ-לארץ עוד בימי הפינוי של מארס ומחאות זרמו לממשלת לונדון הפולנית מארצות-הברית, אנגליה וארץ-ישראל. הצדקנים הפולנים הטילו את כל האשמה על כתפי הסובייטים. ב„שיחת-הטעייה" בלונדון ב-3 במאי 1942 הציג עצמו גנרל אנדרס לפני ד"ר י. שווארצבארט כ„מציל יהודים" מפני רודפיהם הסובייטיים וכמיישם שיווי-זכויות מלא בין בני הלאומים השונים בצבאו. התברר ששקריו נתקבלו בדעת הקהל כאמת צרופה ובפינוי אוגוסט חזר על עצמו החזיון המחפיר ביתר-שאת.²⁴⁰ בין שבעים אלף הפולנים שיצאו היו כ-3,000 חיילים ו-1,750 אזרחים נלווים יהודים וכן כמה מאות „מתנצרים". שיעור זעום זה לא תאם את היחס המיספרי האמיתי.²⁴¹

בארץ גבתה הסוכנות היהודית עדויות מן האנשים שהגיעו. השתקפו בהן מעשי האכזריות וההתעללויות והוסר המסווה מכל המתחסדים ודוברי החלקות הרשמיים. כאשר בקיץ 1942 התחילו להתרכז במחנות הצבא הבריטי בארץ רבבות חיילי אנדרס היתה כבר האמת על היחס ליהודים גלויה בכל מערומיה.²⁴²

הדילמה שבין ההתגייסות לצבא הלוחם לבין החתירה לארץ-ישראל ניצבה תמיד לפני חברי התנועות החלוציות. רוב הצעירים היהודים יוצאי הארצות הבלטיות גויסו ליחידות הלאומיות שהוקמו בברית-המועצות ואילו יוצאי פולין ידם המושטת נדחתה על-ידי לשכות-הגיוס והברירה היחידה שנשארה בידיהם היתה הדאגה לקיומם הפיסי. גם מאבק זה של הישרדות היה מר וקשה. כאשר הופיע באופק הגיוס לצבא אנדרס דומה היה שהנה נפתח שער לעלייה ועל-כן כל המאמצים כווננו למטרה האחת.

מאוגוסט ואילך, לאחר שנסתיימה יציאת הצבא הפולני, היו פליטי פולין היהודים נתונים לחסדיהם של קציני-העיר הסובייטיים וחשופים ל„חטיפות"

ל,,פלוגות עבודה" על-ידי הרשויות המקומיות שחיפשו קרבנות למילוי המיכסות שהוטלו עליהן. על הלכי-הרוח בקרב המחנה החלוצי מעידים הדברים הבאים: ,,אם בתחילת המלחמה עוד היה הציווי מבחינה מוסרית להגן, להילחם בגרמנים, ציווי חזק — חברים הלכו, התנדבו — במשך הזמן העניין הזה נחלש ופג... כולנו יחד רצנו לגבולות ובתודעה שנגיע לארץ-ישראל... צבא או ארץ-ישראל? ברגע שה,א' היה קיים לא היתה יותר דילמה".²⁴³

על שערי הצבא הפולני התדפקו כמובן לא לשם ,,מלחמה למען פולין": ,,אנחנו רצינו לארץ-ישראל! לא היה כל הבדל בינינו לבין, השומר הצעיר. כל אחד האמין שבאמצעות צבא אנדרס יהיה יותר קל לצאת מברית-המועצות — להגיע לארץ-ישראל, להילחם בארץ-ישראל ומטעם ארץ-ישראל".²⁴⁴

בפעולת המחתרת הדגש הושם על הפרימאט הציוני ובאופן בלבדי התמקדו כל המחשבות וכל המעשים סביב השאיפה להגיע לארץ-ישראל. כל הפרשיות של הגיוסים לצבא נהפכו למישניות לרצון העלייה הדומיננטי. בכך ניתן להבין את המקור לנכונות ההקרבה בנסיונות החוזרים-ונשנים לחצות את הגבולות ולפעילות המחתרית ,,בתנאים הבלתי-אפשריים" של משטר הנ.ק.ו.ד. אין ספק שנדרשו לכך כוחות-נפש עצומים ואמונה גדולה בצדקת-הדרך.

פרק ב'

בין לגאליות לפעילות מחתרתית

ספטמבר 1942 — אפריל 1943

המסע לקויבישב

הפעילות לאחר צאת צבא אנדרס לפרס (אוגוסט 1942) ועד לניתוק היחסים הדיפלומטיים בין בריה"מ לפולין (אפריל 1943) סבבה על ציר מרכזי אחד והוא „הקשר הפולני“. עדיין נשקף ממנו הסיכוי של יציאה מאורגנת. הקשרים הרשמיים שקיימו נציגי הסוכנות בטהראן עם הנספח הצבאי הפולני לא נראו בעיניהם של החלוצים-הפליטים כאפקטיביים ביותר וכל התקוות ניתלו במאמצים של יציאת קבוצה אחת גדולה יותר שתיהפך לנושא-דברו הנחרץ של המחנה שנשאר מאחוריו.

ביאנגי-יול נוצרו קשרים בדרגים הבכירים ביותר, עם הקולונל רודניצקי ובאמצעותו עם השגרירות בקויבישב ועם חוץ-לארץ. מידע מדויק ומפורט הועבר באמצעות פרליבטר. חברי המזכירות המרכזית, בטרם יתוו קווי-פעולה לעתיד חייבים היו דין-וחשבון למאות החברים. דבר הפגישה עם הקולונל וצאתו של פרליבטר היה ידוע לרפזי ה„נקודות“ שנתקבצו ביאנגי-יול והיה נדמה כי „בשלב זה נתרופפו במקצת סדרי המחתרת — יותר מדי אנשים ידעו על קיומנו ופעולותינו“¹. השניים שנפגשו עם הקולונל מסרו את הידוע להם בלי לטפח אשליות של יציאה קרובה ותוך הדגשת החשיבות של העמקת הקשרים עם הפולנים. למרות ההימנעות משימוש במונחים של נדאות, חיזקה הנסיעה הצפויה לקויבישב, שהיתה מלווה באיסוף פרטים אישיים של החברים, את האמונה ב„אפשרות יציאה מרוסיה“ וגם הוסיפה להתלכדותו המחודשת של המחנה.² פרומה שוורץ רשמה: „הייתי מאושרת לדעת שישנם חברים שדואגים ומחפשים דרכים ומחזיקים קשרים יחד עם יתר חברי התנועה“³.

בראשית ספטמבר נפגשו בסאמארקאנד לדיון מקיף ישראל גלזר, מיכאל ליטוואק, אוסקר הנדלר, מניה ריכטר וש. קלס. היה ברור לנוכחים שאת עיקר המרץ יהיה עליהם להפנות לקשרים עם קויבישב אבל הם גם לא יכלו להתעלם מהצורך בשינוי דפוסי הפעולה המחתרתית, בייחוד לאחר הסערות הגדולות שגעשו סביב התפנותו של צבא אנדרס. היה ברור שעל הפעילים המרכזיים וכן גם על רפזי ה"נקודות" להיעלם מזירת הפעילות לפחות לזמן-מה. אפילו הקשרים עם ה"נאמנים" הפולניים המקומיים טמנו בחובם סכנות, שכן אלה היו חשופים למאסרים תכופים למדי ולא היה רצוי שידעו יותר-מדי סודות: "הנציגים בנקודות הפולניות נועצו בנו וראו בנו כוח מדריך ומאורגן ועתה הם במעצר. הנ.ק.ו.ד. יכולה להתחקות אחרי צעדינו ואנו הרי מלומדי נסיון היינו. במהירות האפשרית אירגנו השורות מחדש. ושוב פיזור, שינוי שמות, החלפת תעודות וכו'".⁴ בין השאר, החזקת רשימה מפורטת של שמות החברים וכתובותיהם היתה בה סכנה גדולה אילו היתה נופלת לידי הנ.ק.ו.ד. על-כן נערכה רשימה של השמות המושג-אלים הפיקטיביים, בהתאם ל"תעודות הפולניות" שנרכשו וכך הורדה רמת הסיכונים. את הפרטים האישיים האמיתיים היה הכרח להשמיד ולהודקק לזכרון בלבד.

ההכנות למסע קויבישב ארכו שלושה חודשים. הודיעו על הצעד הצפוי לסוכנות היהודית ולנציגי התנועות בטהראן ובארץ-ישראל במיברק ("אליושקה נוסע לזיידנמן") ובמכתב ("מחר קרובי פ... חוזר לקויבישב").⁵ רק בינואר 1943 נתקבלו מארץ-ישראל מיברקים עם ההוראה להתקשר עם זיידנמן והקולונל רודניצקי.⁶ הוצאות הנסיעה הצריכו הון עתק לפי המושגים של אז. הכסף שנאסף במגבית בין החברים, ככל שהיתה מוצלחת ומלאה מבחינת ההיענות, לא היה די בו. גם כמה עשרות חבילות שנתקבלו מהנציגויות הפולניות בסאמארקאנד ובוכארה שניתנו ל"אדון חלוץ" * בהתאם להוראת רודניצקי לאחר הפגישה עימו ביאנגי-יול, לא היה בהן, לאחר מכירתן, כדי למלא את החסר במימון.

ועדיין לא היה זה הכול. צריך היה להשיג רשיונות-נסיעה לקויבישב ולצורך זה נזדקקו ל"מאכר" שמצאו בבוכארה ושגרף כספים שמנים בעבור השירותים שהעניק. ה"מאכר" בחושיו המסחריים המחודדים הריח ריח-טרף, בייחוד נוכח חוסר הסבלנות והעצבנות של לקוחותיו, והעלה את המחיר משבוע לשבוע עד שהגיע לסך 50 אלף רובל בעד שני רשיונות. למולם נקלעו הפעילים ל"משפחה שומרית" (ועוד ידובר בה) של מתלא רובינשטיין, חברתם מההכשרה ברובנה שאביה, ר' סנדר, מבוסס יחסית מבחינה כלכלית, הוכנס בסוד העניינים והדריך אותם בעצות.⁷ אנשי הנציגות הפולנית במקום התחילו לגלות עניין מיוחד ב"צעירים" שהסתובבו בבוכארה ורובינשטיין יעץ להם לפנות לעזרתם.

* במקור: Pan Chaluc.

הנדלר וקלס עברו לבוכארה. הם נפגשו בנציגות הפולנית עם העומדים בראשה ד"ר קימברג מביילסקו היושב-ראש ושלמה (סולומון) לוין מראדום. הפגישות הבאות היו בביתו של לוין שהנציגות היתה מעוניינת בהצטרפותו למסע המסוכן.⁸ בביתו של לוין, לפעמים בנוכחות בני המשפחה, היו פורצים ויכוחים בפרטים שונים של המסע המתוכנן וקשה היה להשתחרר מהפחד, שמא כל העניין הוא מלכודת של הנ.ק.ו.ד. בנו של לוין מעיד: „הסיכון בימי סטאלין, לנסוע ולבצע פעולה כזו, זה בכלל לא נשמע כדבר הזה... הסיכון היה כל-כך גדול, שהוא [האב] עלול לא לחזור יותר מאשר לחזור.”⁹

הטיפול במכירת חבילות-הסעד שקיבלו מהנציגות הפולנית הופקד בידיו של ר' סנדר רובינשטיין. „עניין תעודות-הנסיעה לא היה כרוך בפרוטקציה כי-אם היו ממש קונים בכסף.”¹⁰ הדיונים בין השותפים לנסיעה נסבו על הצדדים הטכניים שלה ונציגי „החלוץ” הצעירים שהציגו עצמם כ„אוסקאר” ומר „אף” וישבו לשולחן מול עורכי-דין מבוגרים ומנוסים נמנעו למרות ההפצרות מלמסור להם מידע חסוי על טיב קשריהם עם השגרירות. „אם אלה שמותיהם או לא — אני עד היום לא יודע” — העיד בכור האחים לוין.¹¹

הנסיעה עצמה מטרתה המוצהרת היתה חיפוש הורים ובני-משפחה. התעודות הוצאו בתאריכים שונים ובמקומות שונים באזור בוכארה כדי שלמראית-עין לא יהיה שום קשר בין הנוסעים ופגישתם ברכבת תהיה „מקרית”. במשך כל הנסיעה שארכה שבועיים „נשמר מרחק” בין הנוסעים. היעד הסופי לא היה קויבישב, שאליה לא היו ניתנים רשיונות-נסיעה, אלא קינל שממנה היו מגיעים בחשמלית לבירה הזמנית. הם התארחו אצל אחת ה„באבושקות” * בתשלום מלא ולאחר שהות של יומיים במקום הגיעו ב-9 בפברואר 1943 לקויבישב.¹²

ביאנגי-יול ביקש אותם רודניצקי להודיע מראש על בואם לקויבישב אבל הם נמנעו מכך מטעמים של זהירות. ואמנם לא התירו להם את הכניסה והיפנו אותם למחסנים, לקבלת חבילות-סעד שהיו ניתנות לכל פליט שהגיע. השניים עמדו בתקיפות על תביעתם עד שיצא לקראתם הקולונל בכבודו ובעצמו ובהבחינו מרחוק ב„אדונים חלוץ” הכניס אותם פנימה.

הקולונל, בעל חוש מעשי, גילה הבנה לענייניהם והיה ניכר שאין הוא להוט לשתף בסודות את עורך-הדין זיידנמן אשר לפי שהתברר הקפיד על „שמירת מרחק” כלפי החלוצים. בשיחה קשה עם זיידנמן הוכיחו אותו השניים על אדישותו כלפי האינטרסים של הפליטים היהודים ועל התנכרותו לחלוצים שעם אף-אחד מהם, למרות ההמלצות ממוסדות שונים בארץ, לא הצליח להתקשר.¹³ למעשה הוטחה בו האשמה שהחמיץ את יציאתם של החלוצים עם צבא אנדרס. זיידנמן

* באבושקה — סבתא, כינוי חיבה לאשה זקנה.

תלה את הקולר במעמדו הרופף ובסמכויותיו המוגבלות בשגרירות. לדבריו נתקבל לשגרירות כעובד-סתם ש"לצורך עיסוק כלשהו" היה ממיין, אפילו בלי לפתוח, את דברי הדואר הנכנסים. אבל כשנפוצה הידיעה על העסקתו בשגרירות התחילו לזרום אליו פניות ומכתבים: "קוט ביקש מרבים שלא יזכירו את שמי כי פחד לתוצאות מהמעורבות הרבה בתכתובת עם חוץ-לארץ".¹⁴ אם ראשית דרכו בשגרירות היתה מקרית הרי במשך הזמן הפירו השגריר קוט והתחיל להגות בו אָמוֹן, מה גם שנודע לו, כי בעבר היה איש-ציבור וגמנה עם הציונים הכלליים. בשגרירות בקויבישב — כך טען — "מעולם לא נתמנתי לרפרנט לענייני יהודים". ועוד: "דה-פאקטו אולי היה לי מעמד של ספֶּץ' לענייני יהודים. קוט התייעץ איתי כי לא היה שם אחר".¹⁵ התגמדותו לא מנעה מקוט ומהמוסדות היהודיים בחוץ-לארץ לראות בו מייצג העניינים היהודיים. רק במחצית שנת פעילותה האחרונה של השגרירות הוא נתמנה יועץ משפטי וזכה במעמד של דיפלומאט.¹⁶

בינתיים השיח זיידנמן לפני אורחיו את לבו. הוא פחד לעזוב את כותלי השגרירות פן יאסרוהו ותינה את קוצר-ידו להיענות לפניותיהם של יהודים פליטים, לרשות השניים הוא העמיד רשימת שמות וכתובות ופתח לפניהם את תיקי ההת-כתבות העניפה עם ארץ-ישראל וטהראן. עד אותו יום כל הרשימות היו מונחות כאבן שאין לה הופכין. כעדותו, הרשימות, "במסרו לרשותי וידיעתי, פשוט, שום דבר יותר לא יכולתי לעשות איתן".¹⁷ הניגוד בין העשייה של פעילי המחתרת בחיפוש כל נפש חיה ברחבי ברית-המועצות לבין חוסר-המעש של זיידנמן, שבידיו היו כתובות, זעק לשמיים וזעמם העצור של השניים לא הוסיף להפגת אווירת המתח שנשתררה בין הצדדים מהרגע הראשון. על סמך החומר שמצאו הכניסו תיקונים ברשימותיהם ופתחו כרטסת שהכילה את השמות החדשים.¹⁸

היה ברור שאין לתלות תקוות מרובות בזיידנמן. כל שנתבקש היה להעביר באמצעות בלדר את הרשימות לנציגות הפולנית בסאמארקאנד שהרי לא היה נעים להיתפס בדרך עם חומר מסוכן כזה.¹⁹ בשיחה בארבע עיניים בין קלס לבין רוד-ניצקי הודה האחרון שלמרות היחסים הקורקטיים בינו לבין זיידנמן אין הוא משתף אותו בפרטי הקשרים עם טהראן, בעניין הוצאת החלוצים וגם לא בהעברות הכספים משם. הוא עצמו היה מבקר תכופות בטהראן וקיים קשרים עם ר. שפר שליח הסוכנות היהודית. באשר לצפוי בקרוב על רקע ההשתלשלות המדינית לא היו בפי רודניצקי דברים מעודדים: "תדע לך, אדון חלוץ, אנחנו אורזים חפצים". את הכסף שהגיע מטהראן בשביל החלוצים סירבו הם לקחת איתם מחשש חיפושים בדרך וביקשו להעבירו לנציגות בסאמארקאנד בשבילם. שני חברי המשלחת הסתפקו ב"חבילת סטאנדארט" שניתנה לכל פליט ביציאתו משערי השגרירות. הוסכם על אופציה של משיכת מזומנים וקבלת חבילות-סעד מהנציגויות בסאמארקאנד ובוכארה על-פי צופן.²⁰

הקולונל העמיד פנים כאילו זו לו פעם ראשונה שהוא שומע על גילויי האנטי-שמיות בצבא. הוא סיפר להם על קשריו הטובים עם דובקין מהנהלת הסוכנות ועם גברת טרטקובר המוכנים לעשות הרבה למען החלוצים בברית-המועצות וסיים בהבטחה חגיגית שאם תהיה תווזה נוספת אל-מחוץ לגבולות ברית-המועצות לא יפסחו עליהם.

בדיעבד מסתבר כי הקולונל הזין את המוסדות היהודיים בחוץ-לארץ במידע לא מדויק ואין צריך לומר, גם בכזבים, בכל הנוגע לאפליית היהודים בפינוי אוגוסט. ב-10 בספטמבר 1942 הוא כתב ליצחק גרינבוים, "בצער רב" שמרשימת מומלציו לא יצא אף אחד ו"החיוב היחידי" הוא, "עניין החלוצים שכמה מהם יצאו..." את הקולר תלה ב"קליינטים" של גרינבוים עצמם שהתגוררו רחוק: "עליהם לזוז דרומה, לאורך הקו.. ושיעשו זאת כי זו לא האוואקואציה האחרונה". המעניין בדבר הוא שגם זיידנמן הצטרף לתירוצים הללו בהדגישו ש"הם לא היו על הקו והרשימה שלך לא כובדה".²¹ לאמיתו של דבר, כפי שהוכח לעיל, אנשי המחתרת החלוצית השכילו להתמקם לאורך ה"קו" מיוזמתם, בלי שידעו על קשרי השגרירות עם הנהלת הסוכנות.

שני האורחים ניצלו את ההזדמנות הנדירה והעבירו באמצעות רודניצקי מכתבים לחוץ-לארץ ללא עיניה הבולשות של הצנזורה הסובייטית. בין-השאר גם שלחו צופן לשיגור מכתבים ומיברקים. מהמכתב שנשלח מקויבישב על-פי כתובתם של שייקה וינר²² וצבי מלניצר ניתן לעמוד על כמה מן הבעיות שהציקו למחנה החלוצי: "מתברר שבדבר המעניין אותנו ביותר והוא פגישתנו הקרובה עם המשפחה לא סודר שום דבר חיובי בתוך השגרירות... יציאת מיספר בודדים על-ידי סרטיפיקאטים אינה פותרת את השאלה של כל הקבוצה... אנחנו מבקשים התערבות נמרצת בעניין זה... אשר לאוסקאר — אותו מחפשים...* אפילו חבילה על שמו לא רצינו להוציא. תכונו את כל הקורספונדנציה לפי כתובות מגיה ריכטר, טוביה כגן וישראל גלזר לסאמארקאנד, פולפוסולסטבו; ** לבוכארה — למתלא [רובינ-שטיין (שיפוני)] ולצדרבוים ולג'ומה — למ. ליטבק... תשלחו חבילות שתצא מזה תועלת לעניין. לנו נדמה שהמכתבים והמיברקים האחרונים שלכם לא מגיעים אלינו. רצוי שתכתבו כמה פעמים בשבוע לפי כל הכתובות הנאמנות הידועות לכם. בקשתנו האחרונה והיחידה — לעשות הכול למען פגישתנו המהירה".²³

אם היה הישג במסע קויבישב — הרי זה בעצם יצירת הקשר עם הדרג הבכיר של שגרירות פולין. לכאורה הובטח חגיגת שאם יהיה פינוי נוסף לא יפסחו על החלוצים אבל הסיכויים לפינוי היו שרויים בערפל. ההישג הממשי היה חומרי. הושג כסף שהיה בו כדי לאשש במידת-מה את קיום המחנה ואת אירגונו המחתרתי.

* היינו — הנ.ק.ו.ד. מחפש.

** קיצור: הנציגות הפולנית.

בלב כבד עזבו השניים את קויבישב. החשש שיעצרו אותם לאחר שיצאו משערי השגרירות לא נתקיים אבל בתחנת-הרכבת שמו עליהם יד למרות שעשו דרכם בנפרד. הם נחקרו נמרצות על מעשיהם בשגרירות ולאחר היפוש דקדקני בכליהם שוחררו. בדרכם בחזרה נדברו שלא להיפגש במשך מיספר חודשים. לזין חזר לבוכארה ותקופה ממושכת היה נקרא לחקירות תוך שהוא ממלא פיו מים לפני בני-משפחתו. שותפו, שעל-פי הניירות שבידו היה שמו י. פרשטנדיק, המשיך לסאמארקאנד והחליף שם שוב את זהותו.²⁴

החברים במקומות ציפו בחרדה לשוב המשלחת והיו לכך סיבות טובות: „קשה לי עד היום לתפוס כמה קלי-דעת היינו במשטר חמור כזה, לא נרתענו מלבצע מיבצעים שאין הדעת סובלת אותם. עצם עובדת החלפת-המגורים או מקום-עבודה בלי סיבה סבירה היתה נחשבת כפשע הגורר מאסר ושילוח, מה גם נסיעה כזו ברכבת“...²⁵

לארץ-ישראל נשלחה הודעה על צאת המשלחת לקויבישב. ב-17 במארס, היינו חודשיים לאחר תום הביקור, פנו מארץ-ישראל בשאלה „מה סידר פ. אצל זיידמן?“ הוזה אומר, לארץ-ישראל עדיין לא הגיעה שום ידיעה ורק ב-7 באפריל 1943 הביאו „הצינורות הדיפלומטיים“ לארץ-ישראל את המכתב שנכתב מבית השגרירות. לעומת זאת, „המוסד לעלייה ב'“ ידע כבר ב-14 במארס על הביקור בקויבישב.²⁶

למעשה, בחודשי מארס-אפריל כבר נראה הביקור כולו בעיניים אחרות בעקבות ניתוק היחסים בין ברית-המועצות לבין ממשלת פולין הגולה בלונדון.

כלפי פנים וכלפי חוץ

החודשים מאי-אוגוסט 1942 חלפו בסימן מאמצי היציאה הכושלים מברית-המועצות באמצעות צבא אנדרס והדעת הוסחה מצווי הזהירות ההכרחיים. הדבר מצא את ביטוי בעיקר באיסוף התעודות האישיות והסודות נחשפו לא רק כלפי-פנים. בכל התכונה הרבה מן הנמנע היה להסתיר את עובדת קיומו של האירגון מן הפליטים היהודים האחרים שחיו ועבדו לפעמים תחת קורת-גג אחת. לא-אחת דומה היה שהמסגרת המתרתית מתפוקת.²⁷

היה כורח לחזור אל הנורמות של התנהגות מחתרתית. הקשרים באמצעות הדואר, שבאילוצי המרחקים העצומים בין ה„נקודות“ נראו בעבר כמתקבלים-על-הדעת, נזנחו עוד לאחר מאסר השלושה בראשית 1942. לאחר שהתברר כי מכתבים וגלויות נפלו לידי הנ.ק.ו.ד. ושיטת ה„פוסט רסטאנט“ — כשהנמען הוא חסר כתובת ועליו לבוא למישרד הדואר ולשאול אם הגיע בשבילו מכתב — נתגלתה כבלתי-אמינה בא במקומה „השליח האישי“ שהגיע למקומות המרוחקים. השליחים היו עוברים מ„נקודה“ ל„נקודה“ לאורך ה„קו“, קולטים מידע ומעבירים מסרים

בעל-פה והשיטה הוכיחה את עצמה בזכות מלאכתם הנאמנה. במקומות התייחסו בהערכה ובכבוד לשליח-הקשר שהזכיר במשהו את השליח מארץ-ישראל בימי השלום הרחוקים. גם כאן הקשר-השליח גילם באישיותו את התנועה החיה, הפועלת, בדרישות-השלום שהביא, בשמות חדשים של חברים שנתגלו במרחקים או שכבר הגיעו. ולפעמים, לתוך כל שלל הידיעות היתה מתגנבת בשורה כלשהי מארץ-ישראל.. אותם שליחים קנו לעצמם סמכות מוסרית גם בעיני בני-גילם וגם לגבי מבוגרים מהם. הגו בהם אִמון וראו בהם מקור של הדרכה בתחומים האירגוני והרעיוני כאחד. הם היו הזרוע המוארכת של המזכירות המרכזית שראתה עצמה כאחראית לתנועה ולדרכה ולבטחון חבריה. שלמה מנדלביץ היה מגיע בקביעות לביקורים באזור סאמארקאנד.²⁸ וכך סאשה סושקיס („הוא היה המקשר, גוסע ממקום למקום“), רפאל פלדמן מהרוביישוב ומנדל ספירשטיין מסטאניסלאב שנתבלטו בפעילותם במיוחד בפרשת צבא אנדרס. „אחד התפקידים שהוטל על חבר-מקשר כזה... היה לשמור על הקשר, לדעת מה קורה לחברים... קודם-כל לעודד אנשים, להביא ידיעות...“²⁹ ואכן, „השליחים היו מועילים מאוד... ידעת והרגשת את הקשר בין החברים“. השליחים הצטיינו בקלות-תנועה והרי היו הנסיעות כרוכות בסיכונים, בהסתבכויות עם ניירות ותמיד היה הפחד מסריקת-פתע. כשם שההנהגה למדה להגיב מהר על כל ארוע ועל כל מיפנה ולבצע ללא שהיות החלטות של התייעצויות ענייניות קצרות, כן היו השליחים-הקשרים מוכנים לפעולה ללא-היסוס כפי שמתאר זאת אחד מהם: „צבי, צריך לנסוע! היה לי קל יותר לנוע, הייתי גם רווק. כמובן, קמתי ונסעתי“. ההיענות היתה תמיד מלאה.³¹

לאחר שנגזזו התקוות שתלו בצבא אנדרס היתה רגיעה מלווה במתח-ציפייה לתוצאות מסע-קויבישב. בינתיים התברר ש„הסערה“ הביאה אל הריכוזים עשרות רבות של חברי תנועה שלא היה ידוע על קיומם ועתה הם הצטרפו ל„נקודות“ שעל ה„קו“. שִׁמְעַה היציאה של צבא אנדרס די היה בו כדי לאותת להם שראוי להימצא במקום-המעשה. במקומותיהם החדשים בלטה הנטייה להסתדר על בסיס ההיכרויות של העבר. כך, חברי „במינהרה“ עברו אל חברים שהתבסס מבחינה כלכלית בג'ומה וחברים אחרים הדרימו לצ'ארדז'או, אל 25 חבריהם, תוך שמירה על קשרים עם הנשאים בסאמארקאנד. ריכוז חדש של עשרות חברים צמח בג'וזאק. עבודתה של אחת החברות (יאדז'ה) בנציגות הפולנית המקומית הקלה על ההתבססות הראשונה של החבורה.

אחת הקבוצות שנתגלו היתה ב„ראזיזד 69“, עשרה ק"מ מסאמארקאנד. ליישוב זעיר זה שליד פסי-הרכבת, והוא בן כמה עשרות משפחות, הגיעה עוד ביולי 1941 קבוצת שומרים מווארשה ומפולטוסק. הם נשארו בצד, מובדלים מגל הפליטים שהציף את האזור וגם לא עשו „שום דבר הדומה למחתרת“ אבל היה בהם ייחוד: „היינו מתאספים בערבים אחרי יום עבודה ושרים שירי ארץ-ישראל

עבריים. היתה נכונות לעזור תמיד אחד לשני... זה העמיד אותנו קצת אחרת מאשר כל יתר הפליטים היהודים במקום. אלה היו כל אחד בשבילו ולחם את מלחמתו. אנחנו, איך שלא יהיה, לחמנו את מלחמתנו יחד. בנפרד ויחד... השינוי היה עם הופעת, הקשר'. פתאום קשר עם התנועה. בהתחלה, פעילות כאילו מאסיבית: עזרנו אבל לא ידענו מה נעשה מאחורי זה... לא ידענו על הפעילות שקיימת". בהמשך התהדק הקשר, גבר האמון ונפתחו הלבבות. „הקשר גילה לנו את אמריקה: קיום תנועה, קשרים עם הארץ, עם התנועה... על מאסרי החברים, על הקולונל רודניצקי, אפשרויות לצאת. כמובן פקחנו עיניים... מהחזית ידיעות לא משמחות... וזה הכניס בנו קצת רוח-חיים חדשה, אולי ייפתח צוהר החוצה... ההתרוצצות, האינפורמציה, הציפייה, אנשים שהופיעו..." ביתם של הדסה ובן מאירוביץ (מאירי) היה למקום-קליטה חברי וחם. בן עבד במישרד לחלוקת כרטיסי לחם ו„איכשהו" השפיל לעזור לאלה שמקורב באו. מאוחר יותר היתה דירתם של הניה ויצחק מובשוביץ לאכסניה מרכזית לרבים שבאו להשתקע במקום (ובניהם גם אוסקר הנדלר ומוליה קושצ'יאנסקי) או ביקרו בו כ„עוברים". כפועל-יוצא מפעילות מכוונת זו נוספו ב-1943 ל„ראזיזד 69" יותר מ-30 חברים חדשים וכן שימש המקום מיקלט לפעילים מרכזיים שהיה חשש ש„נשרפו".³²

בדומה לכך היה במקומות אחרים. בסאמארקאנד עצמה חיו עשרות חלוצים מאורגנים. בבית-החרושת „המנוע האדום" עבדו כעשרים חברים ואת אלה שנעדרו או נאלצו להיעלם, תמיד יכלו להחליף אחרים.

בוכארה נהפכה למקום-ריכוז חשוב מאז היווצרות הקשרים עם משפחת רובינשטיין. בעיר ובסביבתה, בוואבקנט ובגיז'דובאן, נאחזו עשרות חברים וכך גם בכיוון דרום, בקרמינה, קאטה-קורגאן וזירבולאק. נקודות חלוציות נוצרו גם לאורך „תעלת פרגאנה" וכן בפרגאנה עצמה, בלנינאבאד, בנאמנגאן, מארג'לאן ואוש. מ„ראזיזד 69" צפונה הסתעפה ה„רשת" לעבר קראסנוגווארדיסק, מיליו-טינסק ולומאקינז.³³ היו נקודות שנעזבו ובמקומן קמו חדשות. שינויי זהות וחילופי מגורים היו שכיחים במשך השנים 1942-1943 אם מטעמי בטחון אישי ואם בגלל פרנסה, וייחודה את כל הפעילות המסועפת הזו, ההכוונה והבקרה מצד המזכירות המרכזית. חבריה ידעו בוודאות מי נמצא היכן.

פעילות מחתרתית עם כל סכנותיה וחיים של שיתוף ועזרה הדדית תוך טיפוח ערכי הווי ותרבות משותפים הריהם כמעט דבר והיפוכו. בראש וראשונה בלט השוני המחשיד בין החבורות המלוכדות האלה לבין השכנים שמסביב ואכן, כשם שבטחנו אחד בשני ככה חשדנו בכל אחד זר".³⁴ היו אלה מעין „איים של חיים ארצישראליים" בתוך עולם של התנהגות ומושגים של פליטים. יש המפליגים וטוענים: „לא היינו שם כלל" — משמע, עשו את עבודת-יומם ככורח קיומי שאי-אפשר בלעדיו ואחריה נחפזו אל עולמם הסגור, אל פגישות החברים, אל

ה"יחד", אל טיפוח ההווי המשותף והחלומות על העתיד. סביב היו המלחמות והמחסור, החורבן והמוות ואלפי הנכים שחזרו מהחזית — וכנגד זה, החלוצים הרזויקו מעצמם את המציאות, הסתגרו במעגלם במאמץ לגבור על דכאונות ודיכדוך. כל שהיה שייך לארץ-ישראל ולקיבוץ פעל בתוכם כאילו בניגוד לשורת ההגיון תוך כניעה לשלטון הרגש.

התגודדות זאת לא יכלה שלא לעורר את תשומת-לב הסובבים אותם, אף-כי חשיפה זאת לא היתה מיידית אלא בבחינת תהליך אטי שהבשיל עם הזמן. בימי "העלייה לרגל" ליאנגי-יול ניתן לכך ביטוי קיצוני כאשר אי-אפשר היה להסתיר את התכונה הרבה מעיני הפליטים האחרים: "היינו בשבילם כמו בארומטר. אם ראו שאנו זזים, זה סימן שצריך גם-כן לזוז".³⁵

היו פליטים שעוד לפני-כן ידעו על קשרי הציונים עם ארץ-ישראל והחלו לבקש את קירבתם. מקום של היכרויות, לא תמיד רצויות, שימשו סניפי הדואר, בייחוד כאשר התחילו להגיע חבילות מארץ-ישראל ומטהראן. גם בנציגויות הפולניות החלו העובדים לשים-לב לעובדה שלא כל אדם בא לקבל את חבילת-הסעד הסטנדארטית האישית שלו, אלא אותם אנשים עצמם היו מופיעים תכופות וכל פעם עם תעודות-זהות אחרות. ה"נאמן" הפולני בקראסנוגווארדיסק הד"ר פומפיאנסקי מעיד על כך: "ידעתי שהיתה שם קבוצה חזקה של שומרים שאחר-כך היכרתי אותם".³⁶

יחסים פנימיים אלה בתוך החבורות עוררו גם את חשדנותם של השכנים המקומיים. "זה היה תמוה בעיניהם — הקשרים האלה, ההתאספות הזו, העזרה; כמה שלא נזהרנו, הרי בכל זאת אנשים מסביבנו הרגישו והכירו".³⁷ תיאור מוחשי של הדברים אנו מוצאים בעדותו של זישו אוסטרובר: "ישבנו בריכוז גדול יחסית בעיירה שלא היתה גדולה יותר מבחינת אוכלוסייתה מאשר קיבוץ המעפיל... זה היה מסוכן מאוד אבל נגמר במזל".³⁸

התמונה היתה דומה בכל המקומות. במארי, פליטים יהודים ידעו מי אנחנו — לא סוחרים, לא שוק שחור, לא מלשינים, לא ספקולציה — עובדים ומתפרנסים וגם סוחרים". כך גם במארגלאן ידעו שהם קבוצת חלוצים.³⁹ ככל שריכוז החברים במקום מסויים היה גדול יותר כן נחשפה מהר יותר ולעיני רבים יותר מהותו. ב"ראזייזד 69" לא היה בגדר סוד קיומה של קבוצת השומרים ואליהו שפסקי שלימים עמד בראש הנציגות הפולנית המקומית אפילו הזהיר את בן מאירוביץ: "אתה משחק באש. אתה לא יודע. אני יודע הכול. אני רואה איך אתם עושים דברים כאלו". שפסקי היה מלא התלהבות מקבוצת השומרים: "...לראשונה במלחמה ראיתי תופעה הפוכה. בימי המלחמה הקשים האגואיזם היה כל-כך מפותח אצל הבריות, מלחמת-הקיום כל-כך קשה שאחד היה מוכן להוציא פת-לחם מפי חברו ובלבד להכניס משהו לקיבתו. ופה תופעה הפוכה לגמרי: החברה היו מוכנים

להתחלק בפת-לחמם האחרונה, עם המרק הדליל ועוד לעזור אחד לשני. התקרבותי לקבוצה זו... והייתי רושם את חבריהם על תעודות לגמרי לא מתאימות".⁴⁰

הסכנה הגדולה ביותר נשקפה מפגישה עם בן-עיר, שהכיר אותך מהעבר בשמך ובמשפחתך והנה זהותך אחרת לגמרי". במקרים כאלה לא היתה ברירה אלא להיעלם מהמקום ולעבור לנקודה אחרת.⁴¹

בעייתי במיוחד היה מירקם היחסים עם יהודים סובייטיים, פליטים גם הם, שנקרו בדרכם של החלוצים. החשש של פגיעה מצידם היה לו על מה לסמוך ורק ניתוקם מממושך מכל הווייה יהודית וציונית מאורגנת היקשה על כושר-האבחנה שלהם. בהיכריות קרובות יותר נפתחו פה-ושם לבבותיהם וחרצובות לשונם ונתגלו רגש יהודי וגעגועים לאח או אחות בארץ-ישראל... למעשה, המיפגש של יהודים סובייטיים עם אחיהם ה"מערביים" שתחילתו היתה עוד בסתיו 1939, טבע בהם חותם עמוק במובן של הגברת תחושתם הלאומית.⁴²

ריכוזי החלוצים לא יכלו לחיות בבידוד מוחלט אך על עקרונות חייהם ואמונתם הצליחו לשמור מכל משמר ומה שחשוב במיוחד — את סודות המתתרת לא הדליפו החוצה. הסגירות פנימה בכמיהות המשותפות ובדפוסי החיים והאירגון המיוחדים לא היה בה בשום פנים מן הנטייה לבדלנות.

הקשרים עם ארץ-ישראל

שלהי 1941 וראשית 1942 היו תקופה קשה ומכרעת בגורלם של הפליטים ואלה שיצאו מתוכה שלמים ומבוססים קימעה מבחינת הקיום החומרי הישרדותם להבא היתה מובטחת פחות או יותר. במהלך השנים 1942–1943 היו גם רוב החלוצים מסודרים במקומות-עבודה וממשכורותיהם יכלו גם להפריש לקרנות התנועה. הדבר שהדאיג אותם היתה קלישות הקשרים עם המוסדות הציוניים וההנהגות התנועתיות. הם שיגרו מכתבים ומיברקים וקיבלו תשובות במשורה. יציאתם של סיני אוקרנט והגברת טרטקובר בפינוי של מארס 1942 לא תרמה להידוק הקשרים, למעט ידיעות כלליות שהשניים מסרו. גם כמה חברי תנועות שיצאו באותו פינוי כחיילים סיפרו דברים מקוטעים על המאסרים בטאשקנט, על המחסור והמחלות ולא היה בדיווחיהם כדי ליצור תמונה ברורה על המתרחש.⁴³ יציאתו של פרליבטר שלידי נמסרו כל הפרטים אמורה היתה לצקת בסיס איתן יותר לקשרים אך גם תקווה זו נכזבה. גם על היעלמו של מלניצר ועוד כמה חברים, בעיקר ממארי, שהתגנבו לאוניית הפולנים נודע רק כעבור כמה חודשים. למארי החלו להגיע ידיעות מטהראן בספטמבר 1942 ואילו לחברו-לתנועה של מלניצר, אוסקר הנדלר, נודע על כך רק בנובמבר.⁴⁴

בסוף נובמבר 1942 הגיעו חבילות בודדות מטהראן והחברים רשמו זאת לזכותם של פרליבטר, מלניצר ואנשי קבוצת מארי. מראשית 1943 ואילך תכפו

מישלוּחי החבילות ושמות השולחים — וינר, בליזובסקי, זילברפרב — כבר הצביעו בבהירות על הגורמים שעמדו מאחוריהם. סביר להניח שגם הפגישות בקוֹיבישב שימשו דחף להגברת המישלוחים.⁴⁵

ההנחה שְׁרוּחה בקרב הפעילים היתה שדברי־דואר מהארץ אבדו בדרך ועל־כן היו מבקשים ללא־הפוגות שִׁרְבוּ בכתיבה: „...מה שחשוב בכתיבה — אינני מתייאש ואם אין הדואר הולך כל־כך מהר, הבן כי ימי מלחמה הם. כתוב הרבה ואף אני אותו דבר...”⁴⁶ אפשר שהיה נוח יותר להיאחז בקשיי הדואר של ימי המלחמה מאשר להניח כי פשוט, אין מרבים בכתיבה. המכתבים היו קצרים, ענייניים ומוסווים: „קיבלתי ד”ש מאחותי כנען שאפשר להיפגש איתה על־ידי הדודה דרישה. למה הנכם מקמצים בכתיבה?”⁴⁷ הצופן היה מובן לשני הצדדים בלי שנדברו עליו מראש והתבסס בעיקר על עולם המושגים „המשפחתי” על היום־יום שלו ועל מצוקותיו. „אחים” פירושו היה חברים, „מחלה” — מאסר ו„הרופא הידוע ארצה” — עלייה. כן היה ברור מה פירוש „המשפחה מקיימת את עצמה” וכיצד היא עוזרת „אפילו במעט” „למוטל שחולה בזמן האחרון” וגם לא קשה היה לפרש את המשפט „ואנו מתכוננים לבחינות...”⁴⁸

היו מכתבים ארוכים, עם דברים טפלים למכביר שכל תכליתם היתה להבליע ברוב מלים משפט אחד או צמד מלים משמעותיות. אנשי „קרינקי” ביקשו עזרה ואנשי „בנדין” ציפו לתשובה; „גרוכוב” ו„שחריה” או השמות „גבלבר”, „חייציה” ו„יוסקה רבינוביץ” הכילו צופנים של הקיבוץ המאוחד והשם „מישה” (משה קולודני) היה ערך במילון של „הנוער הציוני” והרמזים נקלטו בשני הצדדים.⁴⁹ גוסס של מכתב, שהיה לבדיחה מהלכת בין החברים, זכה לפופולאריות רבה וזו היתה לשונו: „חבר’ה יקרים! אני עושה חיים משוגעים, אני נראה כמו שבועות, גר בסוכה, אוכל כמו ביום־הכיפורים ומתלבש כמו בפורים. וכעת אני לומד נגרות ומתכונן לעשות רגליים...”⁵⁰

המכתבים הגבירו את כוח העמידה. בצד המידע שוקעו בכתיבה הזו רגשות ובוטאו געגועים: „מצפים למכתב המשקיט את הגעגועים ומרפא את העצבים כשהנך מקבל כמה מלים ולשנייה נדמה לך שהנך מדבר ממש ממולך עם האהוב עליך ביותר.”⁵¹ ובמכתב אחר נאמר: „שני רגעים מאושרים בחיי — האחד... כשנפגשתי עם יחיאל והשני כשקיבלנו יחד את המיברק ממך. האמונה שעוד נבנה בית יחד מוסיפה בטחון שנגיע... ומצפים יום־יום לגאולתנו כי אות־חיינו היא התקווה... הננו מסיימים כל מכתב בתפילה מיוחדת — להתראות.”⁵²

המכתבים למאותיהם רובם נכתבו רוסיית ומיעוטם יידיש ופולנית אך לא־אחת השתרבבה בתוכם גם גלויה כתובה עברית. כולם היו בבחינת מועט המחזיק את

* לעשות רגליים — ביטוי עממי שגור ביידיש שפירושו בריחה.

המרובה והאופייני לכל הניסוחים הקצרים והמתחכמים היה שהחברים,, הביעו את חיבתם לתנועה ותקווה כי יגשימו את חלומות נעוריהם".⁵³ במכתבים רבים בא לביטוי קוצר-הרוח בציפייה לידיעה: ,,זוהי האות הכתובה הראשונה שקיבלתי אחרי ששלחנו הרבה מכתבים ומיברקים".⁵⁴ או: ,,זוהי אולי הגלויה המאה אליכם ואף הגה מכם... לו הייתם כותבים משהו היה מגיע". או בסגנון בוטה שמשתמעת מתוכו גם נימה של הומור (בחתימתו של שלום חמיאל): ,,כתבתי למ. שתכתוב לכם שאתם מנוולים גדולים.* זיכרו! יבוא יום ונעשה חשבון ואני אגדף ועד איך!..*! הלכסיקון הישן טרם שכחתי ולי נוספו מלים חדשות שלמדתי... חיזקו ואימצו! אחיכם שלא שוכחים אתכם".⁵⁵

בקיץ 1943 גרמו מכתבים מסויימים מהארץ התרגשות במיספר קבוצות, בעיקר במארי ובסאמארקאנד. במכתבים אלו נתבקשו החברים לשלוח את תצלום-מיהם לארץ והסברה היתה שנתגלה סיכוי של קבלת רשיונות-עלייה. באווירה הפסימית הכללית לא היכה העניין גלים והדיו שככו עד-מהרה.⁵⁶

למרות התלונות המרובות במכתבים היוצאים מברית-המועצות על ארץ-ישראל שאינה נענית או מקמצת בכתיבה האמת היא ששוגרו מכתבים מהארץ. מכל מקום, עובדה היא כי מראשית 1943 ואילך ההתכתבות משני הצדדים היתה אינטנסיבית ביותר ובינואר בלבד יצאו מהארץ 120 מכתבים. לזה צריך להוסיף את מישלוח החבילות שהתרחב מאוד. סביר מאוד להניח שמכתבים רבים אבדו בדרכם או נעלמו על-ידי ,,יד נסתרת".⁵⁷

בעיות המימון

החל מסוף 1941 ובמיוחד בקיץ 1942 נרתמו מיספר פעילים לתפקידים שלא איפשרו להם להיצמד למקום-עבודה או למגורים קבועים. הדאגה לקיומם הוטלה על האירגון המתחרתי. פער המחירים שבין המזון המוקצב לבין השוק השחור העלה את ההוצאות. נוספו לזה ההוצאות להכנת תעודות מזוייפות והנסיעות שכללו תשלומי שוחד וכך נתהווה מצב שהצריך גיוס מתמיד של משאבים כספיים להב-טחת סדירות הפעולה. הפעילים המרכזיים בתקופת טאשקנט ניסו לפעול בשתי דרכים: בתביעות ממרכזי התנועות בארץ ובסידור ,,טראנספרים", היינו בקבלת כסף מיהודים ,,בעלי-הון" שבמקום והעברת הוראה לארץ שהחוב ישולם שם לקרוביהם. הקשר עם ארץ-ישראל התפתח בעצלותיים והנוסה השגור שהגיע משם היה ,,דואגים לכם". תשובות אלה אמנם חיממו את הלב אך לא פתרו את הבעיות.

* במקור: גרויסע סוואלאטשעס.

** במקור: אוי וועל איך אייך זידלען!

ב־17 בדצמבר 1941 הועמד לראשונה לרשות האירגון, לפי הוראת המוסדות בארץ, סכום של 200 לא"י בשגרירות הפולנית בקויבישב, אך הידיעה לא הגיעה לחברים. ב־20 בדצמבר מסר דובקין לגבלבר 10 לא"י בשביל אוסקר הנדלר ויש ספק רב אם הוא הצליח להעביר את הכסף לתעודתו.⁵⁸ למעשה, שום כספים לא הגיעו מהחוץ עד הפגישה עם קולונל רודניצקי באוגוסט 1942.

ה"טראנספרים" היו מבוססים על אָמון הדדי. בעל הממון היה צריך להשתכנע כי אין הוא מניח את כספו על קרן־הצבי והחוב אכן יסולק בארץ בהתאם להוראותיו. תמורת כספו הוא היה מקבל פתק עם חתימה או מלים של צופן מוסכם. מוטק רוטמן, בעל הקשרים עם טקאץ' מה"אינטוריסט", ובאמצעותו עם פליטים מליטא, ניסה את כוחו בכך ללא הצלחה יתרה. הנדלר טיפל לשווא בבוכארה בקבלת 160,000 רובל אך במשא־ומתן אחד הצליח לבצע טראנספר של כמה מאות דולרים.⁵⁹ כל הנסיונות האחרים העלו חרס.

בתקופה הראשונה עדיין היה בידי חברים, בעיקר אלה שהגיעו מליטא, "רכוש" כלשהו — בגדים, שעונים וכו' — שמכירתו היתה מקור למימון הפעולות. מקור זה נתייבש מהר וכבר בחודשים דצמבר 1941 וינואר 1942 נזקקו להלוואות לשם שיגור מיברק לארץ־ישראל. באותם הימים רעבו החברים הפעילים ללחם והיה הכרח לסטות מ"עקרון הניידות" ולחפש עבודה קבועה עד שיגוייסו אמצעים ואז נאסרו השניים בטאשקנט. מוטק רוטמן שהתגלגל מאז מאסרו קרוב לעשרים שנה ב"גולאגים" טוען, כי "לו היה לנו כסף לא היה קורה מה שקרה" והוא מתכוון למאסרי טאשקנט בינואר 1942.⁶⁰ חברים אחרים מאשרים אף־הם כי הפעולות נכשלו "בעיקר מפני חוסר אמצעים כספיים".⁶¹

תנופת הפעילות באביב 1942 ובמיוחד ה"מירדף" אחרי "הקולונל המיסטורי" שבלעו כספים רבים, אילצו את המזכירות המרכזית לפנות אל החברים. לאחר היסוסים רבים החליטו להטיל "מיכסות מס על מסודרים בעבודה והוא ניתן ברצון".⁶² בקיץ 1942 נשתנה המצב לטובה. החברים ברובם התבססו פחות או יותר בעבודה והתפרגסו, כפי שהיה מקובל, לא רק מהמשכורת. במגביות שנערכו בזו־אחר־זו, לפי הצרכים השוטפים, "לא היו חריגים".⁶³ אמת, פה ושם התגנבו גם הרהורי חטא לגבי מעשיהם של הפעילים, "שלא להאמין לבטלנים שאינם עובדים ועוד באים לתבוע מאיתנו", אך אלה היו גילויים בודדים. בסך־הכול מסתבר מהעדויות כי "מופלאה היתה הסולידאריות".⁶⁴ היה מעשה בשלושה חברים שגור יחד והתבססו מבחינה כלכלית והיתנו את השתתפותם במגבית בגילוי המטרה שלשמה נועד הכסף. החבר שנשא־ונתן איתם — והוא היה בעבר חברם בהכשרה ופעיל מרכזי בתנועה — נפגע קשות וניתק מגע. השלושה עמדו מהר על טעותם וחיפשו דרכים להתפייס, אך החברים האחרים, שהידיעה על סרבנותם הגיעה אליהם, הטילו עליהם כעין חרם. חודשים הם התדפקו על שערי "התנועה" ורק בדרך עקיפה ולאחר זמן קורבו מחדש.⁶⁵

הפוכה מזו היתה התנהגותם של בנימין זוננשיין וזלמן ברקוביץ שנתבקשו לתת אלף רובלים למגבית. „אמרו הם: כסף במזומן אין לנו כעת' והורידו את השעונים מידיהם ומסרום... ושעון היה מקור של הצלה להרבה מקרים של צרות שניכפו עליך... אדם משאיר לו משהו לרגע שחור שעלול לבוא עליו.”⁶⁶ היו גם חברים שלא הגיעו אליהם ודבר המגבית נודע להם באקראי ודאגו שלא להישאר בצד. החברים ידעו שבצורה הזאת הם נותנים ביטוי מוחשי להשתייכותם לתנועה ואולי משום-כך ההיענות היתה „מלאה ומופלאה”.

לאחר הפגישה עם הקולונל רווחה הסברה שמעתה-ואילך לא יודקו עוד למגביות, ברם ההכנות למסע-קויבישב בלעו כספים כל-כך מרובים שלא היה מנוס ממגבית חדשה, למרות שהנציגות הפולנית בבוכארה מימנה חלק מההוצאות. בלית-ברירה הופרה הסודיות של המסע הצפוי. המגביות נפסקו רק לאחר שחזרה המשלחת מקויבישב והוסדרה קבלת חבילות-הסעד. במצב הרווחה היחסי שנוצר הועלו רעיונות בדבר יצירת קרן רזרבית, „קרן ברזל” שתישמר לשעות קשות.

החל מגובמבר 1942 ובעיקר ב-1943 גבר באופן מפתיע זרם ההודעות מהדואר על הגעת חבילות על-שם החברים המרכזיים וחברים רבים אחרים שבינתיים החליפו את זהותם. החבילות הצטברו והלכו במישרד הדואר ועל קיומן נודע הודות לקשרים עם העובדים שם. הן הוצאו בעזרת שלמונים.⁶⁷ מקבלי החבילות הבינו שאין הן מיועדות להם אישית. „היה ברור שהחבילה לא נשארת קניינו של הפרט, היא עוברת ישיר לקופה המשותפת המיועדת לפעולה המחתרתית, לעזרה לחברים במצוקה ולחיפוש דרכים לעלייה... זה היה מוסכם וללא ערעור.”⁶⁸ אפילו לא היה צורך להיזקק להחלטה. „ואפשר להגיד שזה התבצע ב-99%, פרט לאנשים שהיו מאוד זקוקים... וגם אז אך-ורק באישור מתאים.”⁶⁹ אמת, המקבל לפעמים פתח את חבילתו ובטרם מסרה פשפש בה מסיבות מובנות: „כל חבילה שפתחנו, חיפשנו איזשהו פתק, איזה סימן חי או אות מן הארץ.”⁷⁰

היה זה מיבחן אישי חמור. החברים עמדו מול הפיתוי ואין לשכוח שמצבם הכלכלי של בעלי-חבילות רבים לא היה שפיר. אך גברה התחושה שזאת היא עזרת התנועה בארץ לתנועה שבגולה.⁷¹ בלא היסוס היו החברים מוסרים את החבילות „למי שהיה ממונה מטעם התנועה” ו„אף אחד לא ביקש דו”ח.”⁷² החבילות היו מוקרות במזומנים והיו שהתמחו במלאכה הזאת. בצד הסעד החומרי, החשוב כשלעצמו, ביטרו החבילות את חידוש הקשר עם הארץ.

היו חברים לא מעטים שחיו בבדידות, מפוזרים במרחב ומנותקים מחיי התנועה ב„נקודות” וגם על „שייכות” החבילה לכלל לא ידעו, אך משנודע, היו עושים דרך ארוכה ומביאים את החבילה. היו גם כאלה שדבר הקופה המשותפת לא הגיע אליהם כלל ועל דעת עצמם הועידו את תמורת החבילות שקיבלו ל„קרן ולא לקיום שוטף” והיו שחילקו שותף-בשווה בין הקרן התנועתית לבין צרכיהם

היומיומיים.⁷³ בכמה מקרים צריך היה להכריח חברים ליהנות מתכולת החבילה שהגיעה על שמם משום שהיו נתונים במצוקה כלכלית קשה: „שמעתי גם על בחור שהיה רעב ללחם אבל כשקיבל את החבילה מסר אותה למרכז... הייתי מלא פליאה שבתנאי רעב מסוגל היה לעשות דבר כזה.”⁷⁴

החבילות במקורן היו מיועדות להקלת המצוקה של מקבליהן וכך היה לגבי הפליטים היהודים האחרים. בחיי המחנה החלוצי המאורגן שינה הוויתור-מרצון על ההנאה האישית את הכוונה המקורית. בראשית 1943, לאחר הביקור בקויבישב, נוסדה קרן תנועתית מרכזית שמקורותיה היו: החבילות האישיות מארץ-ישראל וחבילות-הסעד של הנציגויות הפולניות, בעיקר בסאמארקאנד, בוכארה והסביבה. כתוצאה מזה הופסקו המגביות בקרב החברים.

שינויים בזירה הפללית

בראשית 1943 חלו שינויים גדולים במעמד המשפטי ובמצבם של אזרחי פולין לשעבר בברית-המועצות על רקע הרעת היחסים בין ממשלת פולין הלונדונית וברית-המועצות. הסוגיה המסובכת והמטרידה ביותר נבעה מהגדרת מעמד המשפטי-החוקי של הפליטים לאחר שיצאו צבא אנדרס והנלווים אליהם.⁷⁵ כל עוד חנה צבא אנדרס בברית-המועצות לא נשללה אבל גם לא הוכרה רשמית אזרחותם הפולנית של הפליטים. לאחר יציאתו פגעה הגזירה בנשאים שברובם היו יהודים. ראשונים נאסרו ה„נאמנים” שייצגו את ממשלת פולין במקומות.⁷⁶ המצב החרף לאחר פרסום הצו מ-16 בינואר 1943 בדבר החלת האזרחות הסובייטית על כל אזרחי פולין בלי להבדיל בין אזרחי מגוריהם בעבר, במזרח או במערב.⁷⁷ ב-25 באפריל 1943 נותקו היחסים הדיפלומטיים בין שתי הממשלות לאחר הידרדרות שבמרכזה היו ההאשמות שהטיחה ממשלת פולין בברית-המועצות בגין פרשת הרצח ההמוני של קצינים פולנים ביערות קאטין.⁷⁸ ניתוק היחסים היה סוף מעשה של הליך מותווה-מראש. הסובייטים לא הסתירו את כוונותיהם להשליט בפולין העתידה-לקום משטר מדיני קרוב-ללבם ובד-בבד עם החתימה על ההסכם עם ממשלת סיקורסקי החלו לטפח קאדרים של אירגון פולני ידידותי וב-1 במארס 1943 הכריזו על הקמת „איגוד הפאטריוטים הפולניים” (ז.פ.פ.).⁷⁹ בעקבות „פגייתה” של מנהיגת הז.פ.פ. הסופרת ואנדה ואסילבסקה לסטאלין (2 באפריל 1943) הוקמה בברית-המועצות „הדיוויזיה הפולנית ע”ש קושצ'יושקו”.⁸⁰

למרות השינויים לרעה שהחלו להסתמן ביחסים בין ברית-המועצות לפולין השתעשעו עדיין אנשי המחתרת החלוצית בתקווה של פינוי נוסף במסגרת צבא אנדרס, בייחוד של בני משפחות החיילים. לאחר הביקור בקויבישב אחת דתם היתה שהפעם ההזדמנות לא תוחמץ. הם הניחו שההכרעה בדבר יציאתם של היהודים הפליטים תושפע מלחצם של גורמים בחוץ-לארץ כמו ממשלות ארצות-

הברית ובריטניה ושתדלנותם של מוסדות יהודיים בינלאומיים בנציגויות הדיפלומטיות של ברית-המועצות. הם נתנו לדעתם זו ביטוי במכתביהם.⁸¹

בינתיים חל שינוי ניכר לרעה ביחסם של השלטונות הסובייטיים לפליטים היהודים באסיה התיכונה שהתבטא ב„סריקות“ תכופות במקומות-מושביהם ובצייד אנשים לפלוגות עבודה. היתה תחושה שגורלם הפך „הפקר וללא הגנה“.⁸² במקביל הופעלה כפיית האזרחות הסובייטית שנודעה בשם „פאספורטיזציה“. בכך כאילו הקיץ הקץ, מכל-מקום לימים רבים, על הסיכוי לצאת מגבולות ברית-המועצות: „פאספורטיזציה היא בשבילנו מכה קשה... הסיכוי לצאת ראינו באזרחות הפולנית ובסובייטית — לעולם לא נצא“.⁸³ חברים היו מגיעים ממקומות רבים למרכז בסאמארקאנד ומבקשים הבהרות לגבי צעדיהם הבאים. הברירה שנתגבשה היתה לסרב, אפילו יהיה הדבר כרוך במאסרים.⁸⁴ לפני-כן נעשו בכמה מקומות „בדיקות נסיוניות“. התברר כי „בפגישות הלילות“ במישרדי הנ.ק.ו.ד. מתנהלים הדברים לפי „מתכון“ אחד ששם לאל את „חופש הבחירה“. „החתימה מרצון“ לא היתה אלא תוצאה של „שיכנוע“ מלווה באיומים מרומזים כי אם איש הנ.ק.ו.ד. הטובה עליו.⁸⁵

ההתייצבות בנ.ק.ו.ד. היתה לפי הזמנות אישיות. נסיון השנים 1940-1941 ב„אזורים המערביים“ לימד כי בהגליית הסרבנים למחנות בסיביר לא פיצלו את המשפחות ועל-כן, כדי להמתיק את רוע-הגזירה הוחלט „לנוג זיווגים“. אנשי החבורה בג'ומה, למשל, התייצבו ב„זאגס“, הוא מישרד רישומי הנשואים, זוגות-זוגות לרישום חתונות פיקטיביות.

אחת הראשונות שהוזמנה לקבל אזרחות סובייטית היתה ברונקה אופוצ'ינסקה. היא סירבה לאיש הנ.ק.ו.ד. וטענה שהיא לא תוותר על הסיכוי לחזור לבית-הוריה בפולין. ימי מאסרה היו רצופים „שיכנועים“ ליליים טורדניים. החברים הגניבו לתאה קופסאות שימורים ובהן מידע על המצב בחוץ והוראות התנהגות. ברונקה אפילו הצליחה להחזיר פתק עם תשובה. לאחר עשרה ימים, בעת טיול האסירים, ראתה לפתע לידה את אחד החברים, זלמן ברקוביץ, שנשלח להגיד לה שתחתום מכיוון שנאסר חבר שבידיו היתה רשימת חברים וגם היא בתוכם. ברונקה חתמה ושחררה אבל נשארה במעקב. כולאיה דרשו ממנה להיות „מודיעה“ על המתרחש בקרב הפליטים. לא היתה לה ברירה אלא להסתלק מהמקום ולעבור לנאמאנגאן אל חברתה ז'ניה וולקאן.⁸⁶

במארי נעצר יוסף יעקובוביץ על סירובו לקבל פאספורט סובייטי ושחרר אחרי חודש ימים כי למזלו חלה בטיפוס.⁸⁷

החברים יוצאי „האזורים המערביים“ היו ברובם מצויידים בתעודות מזוייפות שהעידו עליהם כי נולדו וחיו בחבלי פולין ה„אוקטניים“ שלא סופחו לברית-המועצות. אבל עדיין נמצאו חברים בעלי תעודות „ליודימאס“ שניתנו להם

בוילנה על-ידי השלטונות הליטאיים ואלה הוחלפו אוטומאטית בתעודות-זהות סובייטיות. היו גם מקרים שהודות לפרצות בחוק זכו חברים ב„פאספורט-נאנטן“^{*} משמע חוסר-אזרחות. בעלי תעודה כזאת — ואמדו את מיספרם בקרב כל הפליטים היהודים בכמה אלפים — ראו עצמם כמאושרים והשתעשעו בתקווה לצאת אי-פעם באמצעות סרטיפיקאט לארץ-ישראל או ויזה של ארץ זרה.⁸⁸

בינואר 1943 שמו השלטונות את ידם על הנציגויות והמחסנים של ממשלת פולין והעבירו אותן לידי אנשי ז.פ.פ. שמעתה ואילך היה בקרב הפליטים הפולנים לגורם שליט בתחומי הסעד, בתי-הספר, בתי-היתומים וכו'.⁸⁹ הפליטים היהודים מצאו עד-מהרה את דרכם אל המוסדות החדשים, מה גם שאלה הצטיינו בחלוקת סעד צודקת יותר ליהודים.⁹⁰ יתרה מזאת, תפקידים רבים במוסדות הפולניים הפרו-סובייטיים האלה אוישו מעתה על-ידי יהודים.

התמורה השלטונית בגולה הפולנית חייבה התייחסות מצד המחנה החלוצי. המזכירות המרכזית גיבשה עמדה של „אי-מעורבות“ ושום התקשרות מחייבת עם המימסד השלטוני. בעצם היתה זאת עמדתה המסורתית של התנועה שראתה את חזות-הכול בעלייה לארץ ללא נטילת חלק בבעיות המדיניות המקומית. התחושה הבריאה הורתה להם להיות אדישים לתמורה ולשמור על „פרופיל נמוך“. לגבי מיספר חברים יצרה עמדה זו קושי מסויים, שכן הם היו ידועים ומקובלים על כלל הפליטים ורצו לראותם עומדים בראש סניפי ז.פ.פ.⁹²

אחד הדברים שהעיקו על החברים במשך כל התקופה היה מגיעת השתתפותם האקטיבית במלחמה נגד הנאצים. כאמור, הבחירה לא היתה בידיהם. הפולנים דחו את ידם המושטת והסובייטים ראו אותם כ„מיותרים“. עם חילופי השלטון בגולה הפולנית כאילו נפתח פתח למימוש השאיפה ורבים הלכו להתנדב לדיוויזיית קושצ'יושקו שהוכרו על הקמתה: „מדברים על הקמת צבא פולני ואז נתגייס ונחיש את מפלתו של היטלר... מתכוון להתנדב לוואנדה“. כך או בדומה לכך נוסחו מכתבים שנשלחו לארץ-ישראל.⁹³ היו שהצליחו ואף הגיעו לחזית, אך לא כולם. לגבי היהודים לא חידש המהפך בגולה הפולנית אלא מעט. גם השלטונות החדשים לא שבעו נחת מהנהירה הגדולה יחסית של יהודים לדיוויזיה וגם הם היו מודאגים מ„טשטוש הפולניות“ של צבאם ולאחר זמן-מה הואטה קבלתם.⁹⁴ רצונם ללחום לא כובד ורבים גויסו לפלוגות-עבודה או לא גויסו כלל. וכאן מן הדין להבליט את חלקו הקובע בנדון של הגורם השלטוני הסובייטי שברצותו קירב וברצותו הרחיק. באזורים טאשקנט-סאמארקאנד-בוכארה — מחוזות שבהם פליטי פולין היו יהודים ברובם! — לא נפתחו לשכות-גיוס כלל.

* „פאספורט נאנטן“ — תעודות-זהות בעלות תוקף שהונפקו לעקורים ולחסרי אזרחות לאחר מלחמת-העולם הראשונה ביוזמת פריטיוף נאנטן (החוקר הנורווגי של הקוטב הצפוני) ועל-פי החלטת „חבר הלאומים“.

חברי המחתרת החלוצית שגוייסו לפלוגות-עבודה אך לא ויתרו על זכותם להצטרף כאזרחי פולין לצבא הלוחם, „צבא ואנדה“, נאלצו לאחוז בתחבולות ולהערים על הרשויות כדי להשיג את מבוקשם.

עוד בשלהי 1943 גברה במחנה שימת הדגש על ה„פולניות“ ועל הסיכוי לשוב לפולין כמוצא יחיד של היחלצות מהחסות הסובייטית ועלייה לארץ-ישראל. דומה היה שרצוי להישאר פליטים עוברי-אורח ולשמור על כושר-ניידות לקראת שעת-הכושר שתבוא, לא לבלוט, להישאר בצדי הדרך ולא ליטול חלק בארועים מקומיים. הם העדיפו להמשיך בחיי היומיום תוך התלכדות יתרה וקיום אדוק של מצוות העזרה ההדדית. השקט המתוח הזה נקטע באפריל 1943 כאשר שוב נשלחו לעברם הזרועות הארוכות של הנ.ק.ו.ד.

פרק ג'

הלם מאסרי טאשקנט

אפריל 1943 — אפריל 1944

השיחרור מבית-הסוהר והשלכותיו

על גורלם של שלושת פעילי המחתרת המרכזיים שנאסרו בינואר—מארס 1942 לא היה ידוע דבר. נעשו נסיונות להעביר אליהם חבילות אבל הקשר עימהם נותק. כיוון שלא היו מאסרים נוספים הוסחה גם הדעת מהסקת מסקנות מבחינת אמצעי הבטיחות המחתרית. עם זאת איש לא התייחס ברצינות להאשמות ה"פורמאליות" שהוטחו בנאסרים כמו אי-רישום המגורים במיליציה ו"חבלה" במקום-העבודה.

באחד מימי אפריל 1943 הופיע לפתע מרדכי רוזמן, אחד מהשלושה, בבית-החרושת "המנוע האדום" בסאמארקאנד שבו עבדה קבוצה גדולה של חברי התנועה. את כתובתם קיבל מד"ר שליטא-פאמובה, הרופאה שהתגוררה בקולחוז ושאליה בא ישר מבית-הסוהר. שם הוא פגש את יעקב שוורץ ושלמה פריד שהכירו אותו מקודם. הם ערכו לו "מסיבת-שיחרור" צנועה. מראהו החיצוני עורר דאגה והסבל של המאסר היה חתום על פניו: "מרדכי היה עצוב וכמעט שלא דיבר מלה".¹ הוא סיפר כי נעצר בעוון אי-הירשמות במיליציה והשתחרר בתום הזמן שנפסק לו ועתה ניתן לו גם פאספורט סובייטי.

למקום הוזעקה מרים (מניה) ריכטר, ולפי מישאלתו נקראו גם טוביה קגן (הכהן) וש. קלס, שבאוזניהם גולל את סיפור מאסרו ושיחרורו.² שמחת השיחרור היתה מהולה מהרגע הראשון בדאגה. החושים היו מחודדים והיה חשש שעוקבים אחריו. נעשה כל הנדרש כדי "לנתק מגע" מהם ולטשטש עקבות.³

סיפורו של מרדכי באוזני השניים זיעזע את חבריו. להערכתו, פאלצקיס העתונאי הליטאי, שעקבותיו נעלמו לאחר שהגיש תזכיר למשרד החוץ הסובייטי

בדבר פעולות הג'וינט, הוא שמסר את שמו של מוטק רוטמן שגר אצל הרופאה. אנשי הנ.ק.ו.ד. הגיעו אליה ישר מדירתו של אחד בכינוי „קוריאני” שבה התגוררו בעבר פאליצקיס, מרדכי ומוטק. בחיפוש בדירתם נמצאו מכתבים ורשימות שונות. בו-בילה בודדו אותם זה מזה והחלה חקירתם הנפרדת.⁴

יעקב ליסק, שנאסר חודשיים אחריהם, נרצח כפי שנודע בידי מעניו בעת החקירות. הוא התנהג בגבורה וניהל עם החוקרים ויכוח אידיאולוגי תוך כפירה באשמת העוינות לברית-המועצות ולמשטרה הסוציאליסטית. גם מוטק רוטמן עונה באכזריות ולא הוציא הגה מפיו על חבריו שבחוץ ולבסוף גורש למחנות-הכפייה.⁵

באוזני מרדכי רוזמן, שנאסר כביכול בעוון „אי-רישום”, הוקרא עוד בליל-המאסר הראשון כתב-אישום שמנה את החטאים הבאים: השתייכות להשומר הצעיר (במיבטא הרוסי — „גאשומר גאצעיר”), האירגון הציוני-פאשסטי והנגד-מהפכני; נסיונות לגנוב את הגבול לחוץ-לארץ; קשרים עם חוץ-לארץ; אירגון פעילות לא-חוקית ומחתרתית. תחילה נחקר על-ידי ראש מחלקת הריגול הנגדי איוואנוב שהיה כפוף למפקדו זאוויורטקין. גנילושצ'אקוב ובהמשך הוצמד לחוקר

בקורות מאסרו וחקירתו של מרדכי אפשר למנות שלושה שלבים. בשלב הראשון, שנמשך שבעה-שמונה חודשים הוא הוחזק בכלא הפנימי של הנ.ק.ו.ד. בטאשקנט והיה נתון למאמצים להתיש את כוח-התנגדותו. הוא היה מוטרד רצופת עשרים וארבע שעות ביממה תוך מניעת כל אפשרות של שינה. האמצעים האחרים היו מכות „יבשות” ומכות רצח בסיוע עוזר עד שהקרבתו היה מוחזר לתא רצוף וזב-דם בכל חלקי גופו, גם כלקח לעמיתיו-לתא. „המכות זהו האמצעי החמור ביותר ששובר”.⁶ היתה גם זריעת פחד מהכאות שפעמים לא היתה קלה מההכאות עצמן: היו מכניסים את האסיר לחדר החקירות, מלבישים עליו חלוק והחוקר היה נעלם לשעות מרובות ואף-כי לא קרה מאומה, הוא היה מרוט-עצבים ומותש מההרבעה המצופה והמתמהמהת. לצד האמצעים הבוטים והאכזריים במובהק היו בשימוש שיטות „תמימות” שלכאורה לא היה בהן נזק, כמו ישיבה על כיסא גבוה כשהרגליים תלויות באוויר: „אחרי ארבע שעות... הנחקר השוב כמת”. בחקירות הברוטאליות ביותר היה נזק רופא שתפקידו היה להעריך בכל שלב כמה מכות וחבטות מסוגל עדיין הנחקר לחטוף בלי שיבולע לחייו. אלו היו מעט-מזעיר מן האמצעים שיושמו על גופו ונפשו ועל הסוהרים הוטל שלא יירדם חלילה בתא לאחר שהיה מושלך לתוכו כפֶּגֶר מובס.

כבר בשלבים הראשונים של החקירה בנה מרדכי לעצמו קונצפציה של קווי-גבול שאותם אין לעבור: א. „על עצמי לקחתי כל אשמה אפשרית; מוכן הייתי לחתום אפילו שרציתי לפוצץ בית-חרושת בטאשקנט”. ב. ויתור מוחלט על כל ויכוח אידיאולוגי: „מבחינת המאבק המילולי הרי החוקר היה גוי פשוט ותמיד

זה היה לטובתי... על, השומר הצעיר' אין מה להתווכח בנקודה האידאולוגית". ג. העמדת פנים של הסכמה מתוך מגמה של הקטנת הלחץ לגילוי פרטים שעלולים לסכן את האנשים בחוץ. ד. בעניינים שהיה משוכנע שאין לחוקרים כל ידיעה — עמידה בכל תוקף על גירסתו: „הצבתי לי גבולות... היה כמעט בלתי-אפשרי ולא תכליתי להכחיש הכול". ה. בתחומים שהדבר ניתן — מאמץ ליצור רושם שהצליחו „להוציא הכול" וכך היה בחקירה על פעילות ה„גוינט": „סיפרתי להם מה שרצו ומעשי בתוך זה, כמובן".⁷

מהרגע הראשון היה ברור למרדכי שאין לתת אָמון בהבטחותיהם הנדיבות של החוקרים: „סגרתי אשנב בראשי. הם רוצחים, גנבים — כל הבטחה שלהם זהו רק פתיון".⁸ בסיומו של שלב החקירות הראשון העמידו אותו ב„עימות" עם מוטק רוטמן וקראו קטעים מהודאות שניהם תוך היפוש סתירות והאשמות הדדיות.⁹

מרדכי רוזמן התרשם כי חוקריו שוכנעו שהוציאו מפיו כל מה שידע ולאחר „ההודאה באשמות" הועבר ל„בית-הסוהר מס' 1 של טאשקנט". היה זה „גן-עדן" בהשוואה לתנאים בכלא הנ.ק.ו.ד. כאן נכלאו כל העצירים שחקירתם נסתיימה, בציפייה לגור-הדין שניתן לא-בפניהם לקראת ההגלייה ל„גולאגים". שלב החקירות היה מאחוריהם. אויבם הראשי היה כאן הרעב.

השלב השלישי ארך כארבעה חודשים. רוזמן הוחזר אל חוקריו והחקירה נתחדשה הפעם בלי מכות ועינויים. היא התנהלה בשני תחומים: הקשרים עם חוגי הפליטים הפולנים שהתרכזו סביב צבא אנדרס ופעילות „השומר הצעיר" והעומד בראשו בקנה-מידה ארצי. מסתבר שבשלב החקירה הראשון לא ייחסו חשיבות יתרה לפעילותם של חברי „השומר הצעיר" וראו בה גילויים של יוזמה מקומית. הפעם הוצב חוקר יהודי בשם קוגן שניסה להשיג את יעדיו בנועם-הליכות. החקירה לא היתה אינטנסיבית: „עשרה ימים ראשונים לא קראו לי והייתי מסכים שיימשכו לנצח!... רק שלא יקראו לי לחקירה — זו היתה תפילתי שבלב".¹⁰ בחקירה לא איזכרו שמות חדשים של חברים. הוטל עליו להעלות על הנייר את כל הידוע לו על התנועה הציונית, הקונגרס והסוכנות היהודית, המיבנים האירגוניים ובייחוד המנהיגים: להרבות בשמות ככל-האפשר. את מי מהם הכיר אישית — את הנשיא, את מנהלי הקרן-הקיימת וקרן-היסוד וכו' ? „היה לי עניין למשוך זאת בלי סוף. אני ניסיתי להסביר שאת כל הפרטים הם יכולים למצוא בעתון... אבל הם לחצו עלי להמשיך בכתב, לפרט האם האיש גבוה או נמוך וכו', ייתכן לשם אינפורמציה וייתכן לשם בדיקת מהימנותי... בידי החוקר היתה חוברת מודפסת, ממנה שאב את ידיעותיו".¹¹

לבסוף, בלי מעבר מוגדר, החל היחס אליו להשתנות לטובה עד-כדי פגישה עם השר קאבולוב שהיה ממונה על הנ.ק.ו.ד. באוזבקיסטאן¹² ולא בלי כוונה מיו-חדת: „מתי הם החליטו להטיל עלי שליחות בשמם, להשתחרר ולהשתלב בתנועה